

Emulation in Drafting the Persian Constitution of 1906: Model Laws and the Role of Constitution-Makers

Mohammad Jalali*

Assistant Professor, Public Law,
Faculty of Law, Shahid Beheshti
University, Tehran, Iran

Seyedeh Fateme Haghighat Talab

MA. Student, Public Law, Faculty
of Law, Shahid Beheshti
University, Tehran, Iran

Reza Sharif Yazdi

MA. Student, Public Law, Faculty
of Law, Shahid Beheshti
University, Tehran, Iran

1. Introduction

The experience of drafting a constitution in Iran has a long and complex history. Awareness of the need for a constitution dates back to the Qajar era, when a number of intellectuals and prime ministers began to recognize its importance. Figures such as Mirza Hussein

* Corresponding Author: mdjalali@gmail.com

How to Cite: Jalali, M., Haghighat Talab, F & Sharifyazdi, R, “Emulation in Drafting the Persian Constitution of 1906: Model Laws and the Role of Constitution-Makers”, The Quarterly Journal of Public Law Research, Vol. 26, No. 86, (2025), 31-82. Doi: [10.22054/qjpl.2024.76378.2938](https://doi.org/10.22054/qjpl.2024.76378.2938)

Khan Sepahsalar even went so far as to draft constitutional proposals, though none of these early efforts resulted in an official constitution. Nonetheless, these initial steps laid the groundwork for the eventual success of the 1906 Constitutional Movement (known as *Mashruteh*) and the establishment of the National Assembly (or *Majles-e Shora-ye Melli*). Iran's first constitution (known as *Qanun-e Asasi-ye Mashruteh*) was ratified by the National Assembly in 1906 and 1907. It consisted of two documents: The Fundamental Law (*Nezam-Nameh-ye Asasi*) and the Amendment (*Motammem*). The reason for having two separate charters lies in the unique circumstances surrounding the approval of the main document. The Fundamental Law was drafted hastily due to special circumstances, resulting in the omission of several essential principles. Over time, these shortcomings became evident, prompting various individuals and groups to advocate for an additional law. This led to the creation of the Amendment, which was intended to complement and complete the Fundamental Law. The Persian Constitution of 1906 was the foundational document that marked the end of absolute monarchy and the beginning of the rule of law in Iran. It also addressed the rights and freedoms of Iranians. As such a significant and valuable text, it deserves thorough research, particularly as a starting point for understanding the concept of constitution in modern Iran. However, as many scholars and historians have pointed out, it has not received the attention or analysis it truly merits.

2. Literature Review

A comprehensive, standalone investigation into the Persian Constitution of 1906 and the details of its drafting has yet to be conducted. However, certain aspects have been addressed in the

literature. For instance, the entry titled “Constitutional Revolution” in Encyclopaedia Iranica explored the topic from different perspectives (Amir-Arjomand, 1992). The article “Iran’s 1907 Constitution and Its Sources: A Critical Comparison” (Massie & Afary, 2018) examined various aspects of the Persian Constitution of 1906, including its drafting. Additionally, Khobrooy-Pak (2011) discussed relevant themes in his essay “The Search for Lost Laws.” These studies highlight some of the underlying patterns and influences that shaped the Persian Constitution of 1906.

3. Materials and Methods

The present study adopted a combination of documentary, historical, and comparative approaches to offer a focused examination of the drafting and structure of the Persian Constitution of 1906. First, the study explored the emergence of constitutionalist idea in Iran, early constitutional drafts preceding the 1906 Constitutional Revolution, and the necessity of drawing inspiration from foreign models. Second, it analyzed the drafting process of the Fundamental Law (*Nezam-Nameh-ye Asasi*) and the Amendment (*Motammem*), including the selection and composition of drafters and the drafting commissions. Finally, the analysis identified the constitutions that served as references, evaluating their applicability, and gaining a clearer understanding of the motivations and methods behind adopting foreign models. Moreover, the relevant data was collected from historical documents and researches. The analysis focused on biographies of the constitution-makers, as well as the historical and geographical contexts that shaped Iran’s exposure to the countries it drew inspiration from. In this way, the study identified the statutes that served as models for the Persian Constitution of 1906. Finally, the

collected data was evaluated and verified, and the model constitutions were compared to assess both the method and the extent of emulation.

4. Results and Discussion

According to the results, the majority of articles in the Amendment (*Motammem*) and many in the Fundamental Law (*Nezam-Nameh-ye Asasi*) were not original ideas of the constitution-makers but were instead borrowed or, in some cases, adapted from the constitutions of other countries. Regarding the models of emulation, the Fundamental Law drew inspiration from various foreign constitutions, including those of Bulgaria (1879), Germany (1850), Belgium (1831), France (1848), the Ottoman Empire (1876), and Russia (1906). Among these, Bulgaria, Belgium, and Germany were particularly influential, with 27, 19, and 17 articles, respectively, showing similarities to certain articles in the Fundamental Law. Specifically, ten articles were closely adapted from Bulgaria, three from Germany, and one from Belgium, along with minor modifications. However, the constitution-makers demonstrated a degree of independence in their approach, adapting these foreign principles to suit Iran's unique circumstances and making substantial changes in foreign concepts to align them with the Iranian context.

In contrast, only six articles in the Amendment were unique to Iranian law. The overwhelming majority of its fundamental articles were derived from the Belgian Constitution of 1831. Specifically, 94 out of 107 articles in the Amendment were adapted from Belgium. Among the remaining articles, five articles appeared to have been influenced by the Bulgarian Constitution. Some articles adapted from Belgium may have incorporated elements or minor modifications drawn from Bulgaria. In other words, the drafters likely considered the provisions

of both the Belgian and Bulgarian constitutions, selectively integrating elements from the latter that they found more effective or suitable for Iran's context, alongside the Belgian principles. In addition to Bulgaria, the French Declaration of the Rights of Man and the Citizen had a significant influence on drafting the text, particularly in Articles 9 and 28. Article 9 addresses the inviolability of individuals' lives and property, while Article 28 relates to the separation of powers. Finally, Article 1 of the Amendment can be seen as a model derived from the Ottoman Constitution, due to both the linguistic similarities and the shared religious beliefs prevalent in both countries.

5. Conclusion

The question of why and how nations draft and adopt their first constitution has long been a fundamental issue, particularly within legal and political studies. However, this critical line of inquiry has not been explored as thoroughly as it should in the case of The Persian Constitution of 1906, which stands as Iran's first formal constitution. In this respect, the present study shed light on the historical development of Iran's first constitutional elements by analyzing the drafting process, examining the role of the constitution-makers, and identifying the legal models that influenced the two foundational documents of the Persian Constitution of 1906. In addition to the method and extent of emulation, several other questions arise: Why did the drafters of the Persian Constitution of 1906 choose to omit certain articles from foreign constitutions while including others that were unique to Iran and distinct from the reference countries? Moreover, given this approach to emulation, in which category of constitutional laws does the Persian Constitution of 1906 belong, and

what shortcomings or improvements can be identified when compared to other types of constitutions? These questions can be a source of inspiration for future research.

Keywords: Constitutional Law, Constitution-makers, Constitution Drafting, Model Constitutions, Mashruteh Constitution

سرمشق گیری در نگارش قانون اساسی مشروطه؛ قوانین الگو و نقش مصنفان

استادیار گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

محمد جلالی *

دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

سیده فاطمه حقیقت طلب

دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

رضا شریف یزدی

چکیده

قانون اساسی مشروطه نخستین قانون اساسی ایران است و شامل نظامنامه اساسی و متمم آن می باشد. این سند که نقطه عطفی در حقوق اساسی ایران و نویدبخش پایان سلطنت مطلقه و آغاز حکومت قانون در کشورمان بوده، به نحوی شایسته مورد توجه و تحلیل قرار نگرفته است. در این راستا، این پژوهش در پی آن است تا با روشی اسنادی، تاریخی و تطبیقی به مطالعه تخصصی تدوین و نگارش این قانون بپردازد. در ابتدا ضمن یک مطالعه تاریخی، ریشه های پیدایش ایده قانون اساسی و فرایند نگارش آن بررسی شده و سپس، قوانینی که بهره گیری از آنها در نگارش قانون اساسی مشروطه محتمل است، جمع آوری می گردند. در انتها نیز ضمن مطالعه ای تطبیقی، میزان و نحوه الگوگیری از این قوانین مشخص می شود. نتایج حاصله روشن می سازند که دو سند تشکیل دهنده قانون اساسی مشروطه، مسیر مشابهی را در الگوگیری از قوانین سرمشق طی نکرده اند. در نظامنامه اساسی، قانون خاصی به عنوان الگوی اصلی قرار نگرفته و سرمشق گیری کم و بیش متوازی از کشورهای چون بلغارستان، بلژیک، آلمان، فرانسه و سپس، روسیه و عثمانی همراه با خلاقیت مصنفان به چشم می خورد. در مقابل، متمم، قانون اساسی بلژیک را پایه قرار داده و تعداد بسیار کمی از اصول از کشورهای چون بلغارستان، فرانسه و عثمانی الگوبرداری شده اند.

واژگان کلیدی: نظامنامه اساسی، متمم قانون اساسی مشروطه، نویسندگان قانون اساسی، نگارش قانون اساسی، قوانین سرمشق.

مقدمه

با گسترش اهمیت قانون اساسی و کارکردهای آن، به تدریج از قرن هجدهم میلادی جنبشی فکری موسوم به «اساسی‌گرایی»^۱ در اروپا و آمریکای شمالی پدید آمد که قانون اساسی مدون را وسیله تحدید قدرت سیاسی می‌دانست.^۲ به ادعای برخی صاحب‌نظران، ویرجینیا نخستین جامعه سیاسی بود که در سال ۱۷۷۶، متن قانون اساسی خود را به تصویب رسانید. قانون اساسی فدرال آمریکا نیز در ۱۷۸۷ به‌عنوان اولین قانون اساسی یک کشور تصویب شد.^۳ همچنین فرانسه پس از انقلاب ۱۷۸۹ و صدور اعلامیه حقوق بشر و شهروند، اولین قانون اساسی خود را در سال ۱۷۹۱ تصویب نمود. با ادامه این روند، نهضت اساسی‌گرایی در جهت تهیه و تدوین قوانین اساسی نوشته، جنبه تقریباً جهانی به خود گرفت.^۴ ایران نیز از این ماجرا مستثنی نبود؛ هرچند تدوین و تأیید اولین قانون اساسی در کشور ما حدوداً یک قرن پس از کشورهای مذکور به وقوع پیوست.

سال‌ها پیش از تصویب این قانون و به‌خصوص در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار، تلاش نوگرایانی چون مستشارالدوله، ملکم‌خان، طالبوف و سپهسالار، قانون اساسی را تبدیل به مفهوم بسیار مهمی نمودند.^۵ لذا پیش از تدوین قانون اساسی مشروطه، در تاریخ تفکر و تمایلات نوسازی و ترقی‌خواهی سیاسی و اجتماعی ایران، نمونه‌هایی از قانون اساسی پدید آمده بودند.^۶ با گذر زمان، فضای حاکم بر جامعه نیز که تحت استبداد قاجاریان به وضع

1. Constitutionalism

معادل‌های متفاوتی نظیر اساسی‌گرایی، دستورگرایی و مشروطه‌گرایی برای ترجمه این واژه به کار برده شده است؛ با این حال نگارندگان در این مقاله از واژه «اساسی‌گرایی» به‌عنوان ترجمه مناسب این لغت استفاده می‌کنند.

۲. ژان کلود زارکا، درآمدی بر حقوق اساسی، ترجمه و تالیف محمد جلالی و اسدالله یآوری (تهران: میزان، ۱۳۹۹) ص ۸۷.

۳. سید ابوالفضل قاضی شریعت پناهی، «قانون اساسی، سیر مفهوم و منطوق از دید تطبیقی»، فصلنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۲۸، (۱۳۷۱)، ص ۷.

۴. سید ابوالفضل قاضی شریعت پناهی، بایسته‌های حقوق اساسی، چاپ پنجاه و ششم (تهران: میزان، ۱۳۹۶) ص ۴۲.

۵. محمد راسخ و فاطمه بخشی‌زاده، «مفهوم قانون در عصر مشروطه: نویسندگان متقدم»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۶۸، (۱۳۹۳)، ص ۳.

۶. غلامحسین زرگری‌نژاد، «قانون حکومت ایران (سومین قانون اساسی عصر ناصری)»، فصلنامه تخصصی گروه تاریخ دانشگاه تهران، شماره پیاپی ۴، (۱۳۸۲)، ص ۱۱۶.

اسفناکی افتاده بود، با اعمال اصلاحات در نظام حکمرانی همراه شد. درخواست مجلس عدالت و مجلس مبعوثان ملی توسط متحصنین سفارت بریتانیا، مصداق این همراهی است. البته که در آن زمان درک مشخصی نسبت به مفهوم قانون اساسی در میان عامه وجود نداشته^۱ و در متن این درخواست‌ها نیز اشاره‌ای به آن نشده است؛ با این حال، نقش و همراهی مردم در دستیابی نهایی به قانون اساسی انکارناپذیر است.

علاوه بر موارد فوق‌الذکر، برخی از کشورهای خارجی نیز به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر پیروزی انقلاب مشروطه و دستیابی به قانون اساسی در ایران تاثیرگذار بودند. برای مثال می‌توان از وقایعی نظیر پیروزی ژاپن در جنگ با روسیه، انقلاب روسیه دو سال پیش از پیروزی مشروطه ایران^۲، تحولات کشورهای چویند و مصر و پرورش اندیشمندان ایرانی در این کشورها^۳، حمایت بریتانیا با گشودن سفارت خود بر متحصنین و تجربه دوره تنظیمات در عثمانی^۴ نام برد. خصوصاً مورد آخر از آن حیث که امپراتوری عثمانی به مثابه کانالی ارتباطی با تحولات دنیای غرب ظاهر شده و روشنفکران ایرانی نیز از نزدیک تغییرات آن را دنبال می‌کردند، اهمیتی اساسی داشت.

در نتیجه این شرایط و با پیروزی جنبش مشروطه، نخستین قانون اساسی رسمی ایران در سال‌های ۱۲۸۵ و ۱۲۸۶ شمسی تصویب و ایران نیز به جرگه کشورهای دارای قانون اساسی نوشته وارد گردید. این قانون که شامل دو سند نظامنامه اساسی و متمم آن می‌باشد، از اساسی‌ترین و مهم‌ترین قوانین ایران به شمار می‌رود و نمادی بر پایان حکومت مطلقه و آغاز حکومت قانون و توجه به حقوق ملت است. لذا اهمیت کشف و فهم نحوه پیدایش

۱. به نقل از یحیی دولت‌آبادی، در مجلسی که در مدرسه نظام برای نگارش قانون انتخابات برپا شده بود «شعفی در مردم دیده می‌شود که هرگز دیده نشده و هیچکس باور نکرده که در مملکت ایران به این زودی بشود اینگونه اقدامات را نمود اما به غیر از معدودی ... دیگران نمی‌دانند چه خبر است. اسم مجلسی می‌شنوند، حرف مشروطه و قانون اساسی به گوششان می‌خورد اما قانون یعنی چه، مجلس کدام است، مشروطه چیست، نمی‌دانند...» (یحیی دولت‌آبادی، حیات یحیی، جلد دوم، چاپ دوم (تهران: انتشارات عطار، ۱۳۶۱) صص ۸۳ و ۸۴).

۲. سید حسن تقی‌زاده، *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، به کوشش عزیزالله علیزاده (تهران: فردوس، ۱۳۷۹) ص ۳۰۵.

۳. عبدالهادی حائری، *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق*، چاپ دوم (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴) صص ۱۶ و ۱۷.

۴. جمشید بهنام، *ایرانیان و اندیشه تجدد*، چاپ پنجم (تهران: نشر فرزاد روز، ۱۳۹۴) صص ۲۵، ۱۰۴ و ۱۰۵.

و نوشتن آن ضروری می‌باشد؛ لکن از آن حیث که در مذاکرات کمیسیون نگارندگان نظامنامه اساسی و متمم، قاعده‌ای برای ثبت و ضبط مباحثات معین نشده بود و همچنین بسیاری از اسناد مجلس شورای ملی اول در جریان به توپ بسته شدن مجلس از بین رفته‌اند، مدرک شفافی برای کشف دقیق روند نگارش این قانون در دسترس نیست. ضمناً تحقیق جداگانه‌ای به طور جزئی به بررسی قانون اساسی مشروطه و نحوه الگوگیری در نگارش آن پرداخته است. البته اشاراتی به آن در برخی نوشته‌ها دیده می‌شود؛ به عنوان مثال سعید امیرارجمند، ضمن مدخل «قانون اساسی» در دانشنامه ایرانیکا، اریک مسی و ژانت آفاری و محمدرضا خویروی پاک در نوشتار «جستجو در قانون از دست رفته» به الگوهای قانون اساسی مشروطه توجه نموده‌اند.^۱

در این راستا، مقاله در پی آن است تا به بررسی نحوه نگارش نظامنامه اساسی و متمم آن پردازد و تلاشی باشد در جهت آنچه تاریخ‌پژوه به نام ایرانی، فریدون آدمیت، اهمیت آن را چنین بیان کرده است: «تاریخچه تدوین قانون اساسی و متمم آن موضوع بسیار مهم و دلکشی است. شرح آن را به درستی ننوشته‌اند. چیزهای پراکنده‌ای هم که نوشته‌اند، نمی‌توان تحقیق منظم معتبری خواند».^۲ در این مقاله تلاش می‌شود با روشی اسنادی، تاریخی و تطبیقی و در قالب سه فصل به این مهم پرداخته شود. فصل اول، به اختصار به پیدایش اندیشه دستورگرایی در ایران، طرح‌های ابتدایی قانون اساسی قبل از انقلاب مشروطه و لزوم الگوگیری از کشورهای دیگر در این خصوص می‌پردازد. در بخش دوم، از چگونگی پی‌ریزی بنای نظامنامه اساسی و متمم آن، نحوه انتخاب و ترکیب نگارندگان و کمیسیون‌های تدوین بحث می‌شود. در نهایت در بخش سوم سعی شده است تا به مقصود نوشته که همان تعیین سرمشق‌ها، امکان‌سنجی آنها و اثبات هرچه دقیق‌تر چرایی و

۱. سعید امیرارجمند، «قانون اساسی»، سری مقالات دانشنامه ایرانیکا زیر نظر احسان یار شاطر، شماره ۳، (۱۳۸۲) و فردین مرادخانی، خوانش حقوقی از انقلاب مشروطه ایران (تهران: میزان، ۱۳۹۶) و محمدرضا خویروی پاک، جستجو در «قانون از دست رفته». نسخه الکترونیکی (۱۳۹۰) و

Eric Massie & Janet Afary, *Iran's 1907 Constitution and Its Sources: A Critical Comparison* (British Society for Middle Eastern Studies: 2018).

Iran's 1907 constitution and its sources: a critical "comparison."

۲. فریدون آدمیت، *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، جلد اول، چاپ دوم (سوند: کانون کتاب ایران، ژوئیه ۱۹۸۵)

چگونگی سرمشق‌گیری است، دست یافته شود. به این جهت بخش اخیر در گام اول با جمع‌آوری اطلاعات از کتب و تقریرات محققان و رجوع به شخصیت‌شناسی مصنفان نظامنامه اساسی و متمم و احتمال‌سنجی همزمان عوامل تاریخی و جغرافیایی در خصوص آشنایی ایران با کشورهای سرمشق، قوانین الگوی قانون اساسی مشروطه را تا حد زیادی مشخص کرده و سپس در گام دوم به سنجش و صحت‌سنجی داده‌ها و تطبیق قوانین برای فهم نحوه و میزان الگوگیری پرداخته می‌شود.

۱. پیدایش اندیشه قانون اساسی در ایران

اندیشه مشروطیت صرفاً ساخته و پرداخته فکر ایرانی نبود. از زمان عباس میرزا که اصلاحات نظامی به عنوان اولین مرحله تحول آغاز شده تا پیروزی جنبش مشروطه، به‌طور مستمر مشاهده می‌شود که اصلاحات با الگوگیری از کشورهای پیشرفته آن روزگار صورت پذیرفته است. از پادشاهان متأخر قاجار گرفته تا برخی صدراعظم‌ها و روشنفکران تاثیرگذار جامعه که اکثراً تحصیل کرده فرنگ بودند، اجرای آنچه برای خارجیان راهگشا بوده را برای حل معضلات ایران چاره می‌پنداشتند. الفبای قانون اساسی نیز از همین طریق وارد ایران شد. از خیال کنستی‌توسیون^۱ امیرکبیر که احتمالاً در نتیجه تاثیرپذیری وی از عثمانی بوده^۲ تا سخن میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک که «گویند دولت ایران اساس معینی ندارد ... چنانکه دولت‌های دیگر دارند و اسمش را قانون پلوپیک نامیده‌اند»^۳ نشان‌دهنده فهم نیاز به قانون اساسی توسط نوگرایان ایرانی است. ایشان با دقت نظر در مصادیق موفق خارجی، مسیر نگارش قانون اساسی ایران را الگوگیری از این قوانین ترسیم می‌کنند. به عنوان نمونه مستشارالدوله در «یک کلمه» اصول کبیره و اساسیه نظامنامه حکومت فرانسه که آن را «کونستیتسیون» می‌نامد، در نوزده فقره جمع کرده و با ذکر آیات و احادیث

۱. فرشته نورائی، تحقیق در افکار میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله (تهران: شرکت سهامی جیبی با همکاری انتشارات فرانکلین: ۱۳۵۲) ص ۷.

۲. برای آگاهی بیشتر نک: رحیم رئیس‌نیا، ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم، جلد اول (تبریز: ستوده، ۱۳۷۴) ص ۴۳.

۳. علی اکبر خان محمدی، «کتابچه قانون مقدس رساله اصلاحیه میرزا سعید خان مؤتمن‌الملک»، اطلاعات اقتصادی، شماره ۱۳۲-۱۳۱، (۱۳۷۷)، ص ۷۹.

مرتبط با هر یک، سعی در ورود آنها به ادبیات حقوق اساسی ایران داشته است.^۱ همچنین طالبوف در آثاری چون «مسائل الحیات» و «ایضاحات» با بیان وضعیت حقوق اساسی کشورهایی چون انگلیس، ژاپن، آلمان و فرانسه از مباحثی مانند قانونگذاری، کابینه وزرا، وکلای ملت و مفهوم قانون اساسی^۲ سخن می‌گوید و با ذکر اینکه «قانون اساسی ایتالیا سواد^۳ مال فرانسه‌ها است. دولت بالجیق^۴ از روی قانون انگلیس استنساخ شده.»^۵ به‌طور ضمنی شیوه نگارش قوانین اساسی جدید را روشن می‌کند.

در کنار آنچه تاکنون گفته شد و کوشش‌های گرانقدر سیاسیون و روشنفکران دیگری که مجالی برای شرح اندیشه ایشان در این مقاله نیست، باید گفت که اولین گام جدی در بنیاد قانون اساسی را یکی از صدراعظم‌های خوش‌نام تاریخ ایران یعنی میرزا حسین‌خان سپهسالار برداشته است. وی به کمک میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله، نخستین طرح دولتی قانون اساسی را ارائه داد.^۶ طرح مذکور در هفت فقره نگاشته شده بود که فقره‌های اول و هفتم آن به حقوق مردم، فقرات دوم تا چهارم به شیوه وضع و اجرای قانون و فقرات پنجم و ششم به تقسیمات کشوری و عملکرد هیئت دولت و وزراء توجه داشتند.^۷ این طرح مورد قبول شاه قرار نگرفت^۸ و طرح دومی با عنوان «لایحه تشکیل دربار اعظم» توسط سپهسالار و مستشارالدوله

۱. میرزا یوسف‌خان تبریزی (مستشارالدوله)، یک کلمه، به کوشش باقر مومنی، چاپ اول (لندن: نشر مهری، ۱۳۹۷).

۲. «قانون عبارت از تنظیمات اداره دولتی است ولی قانون اساسی به تنظیمات آن دولت گفته می‌شود که سلطنت او مشروطه است، یا عوض سلطان موروثی، رئیس جمهوری منتخبی و موقتی دارد.» (عبدالرحیم طالبوف، کتاب/حمد، مقدمه و حواشی باقر مومنی، چاپ دوم (تهران: شبگیر، ۱۳۵۶) ص ۱۹۰).

۳. رونوشت.

۴. بلژیک.

۵. طالبوف، پیشین. ص ۱۹۳.

۶. فریدون آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، چاپ دوم (تهران: خوارزمی، ۱۳۵۶) ص ۱۹۶. - سپهسالار جایگاه این قانون را چنان بالا می‌دانست که در انتهای متن آن پیشنهاد داد تا برای گرامیداشت روز تصویب قانون «در هر سال الی آخرالدوران، این روز را به حساب ماه شمسی عید بزرگ ملتی گرفته، جشن‌ها و شادی‌ها نمایند»، همان، ص ۲۰۰.

۷. برای مطالعه متن کامل طرح ن.ک. به حامد عامری، تجدد و قانون‌گرایی: اندیشه میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله، چاپ اول (تهران: نشر نگاه معاصر، ۱۳۹۴).

۸. برای مطالعه بیشتر نک: آدمیت، پیشین، ص ۲۰۰.

تنظیم شد. در این طرح، سپهسالار بیش از همه چیز به دنبال امضای شاه بوده و پس از دست یافتن به این مهم به تدریج با وضع متمم‌هایی به تکمیل آن پرداخت.^۱ با کنار رفتن سپهسالار و سپس درگذشت ناصرالدین‌شاه، مظفرالدین‌شاه بود که مهر تأیید نهایی را بر نگارش قانون اساسی در ایران زد. وی در نتیجه همنشینی با رجال باسواد و دنیادیده، سفرهای اروپایی و همچنین اطلاع از پیشرفت کشورهای چون ژاپن، برای پذیرش مشروطیت آماده گردید^۲ و در نهایت با صدور فرمان مشروطه، زمینه تشکیل مجلس و ایجاد قانون اساسی را فراهم نمود. لذا در ادامه به بررسی روند تشکیل مجلس نگارش قانون اساسی و مسائل مربوط به آن پرداخته می‌شود.

۲. مراحل نگارش نظامنامه و متمم قانون اساسی

قبل از ورود به مراحل نگارش قانون اساسی، نکته‌ای شایان توجه است. در جنبش مشروطه ایران، اولین خواسته‌ای که مطرح شد، نه قانون اساسی و نه مجلس قانونگذاری بلکه عدالتخانه بود.^۳ مشروح مذاکرات دوره اول مجلس نیز نمایانگر بحث‌های مدید در باب تلگراف‌ها و شکایات^۴ نقاط مختلف کشور^۵ و نگاه نمایندگان به مجلس به عنوان محیطی برای اعلام مشکلات مردم و رساندن صدایشان است. در نتیجه به وظیفه اصلی مجلس یعنی

۱. همان، صص ۲۰۱، ۲۰۲ و ۲۱۷.

۲. مهدی‌قلی خان هدایت در این خصوص می‌نویسد: «مظفرالدین شاه مزاجاً دموکرات بود» و همچنین نقل می‌کند که در بحبوحه جنبش مشروطه، شاه از وی سوال می‌کند که «آیا ژاپن مجلس دارد؟» که این نشان‌دهنده توجه وی به آن کشور آسیایی پیشرفته بود (مهدی‌قلی خان هدایت، *خاطرات و خطرات*، چاپ دوم (تهران: کتابفروشی زوار، ۱۳۴۴) ص ۱۴۲.

۳. همان، ص ۹۰.

۴. «سعدالدوله: مردم یاد گرفتند ... تمام تظلمات را اینجا {مطرح} می‌کنند ... پس وزیر عدلیه برای چیست؟ مثلاً فلان معلم مدرسه شکایت از مدیر آن دارد این باید به وزیر علوم رجوع کند این مجلس کارهای کلی دارد ... باید مالیه را درست کند ... ترتیب حدود و ثغور بدهد ... من نمی‌دانم که چطور است مجلس گاهی حاکم گاهی وزیر عدلیه است ... خوب است این مطلب را در روزنامه‌ها بنویسند ... که مجلس اینها نیست که شما فهمیده‌اید.» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره اول، پایگاه اینترنتی «کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی»، جلسه ۳۷: یکشنبه ۱۹ شهر ذی‌حجه‌الحرام ۱۳۲۴).

۵. همان، ص ۱۷۰.

قانونگذاری کم‌توجهی شده و افراد و کمیسیون‌های خاص، نقشی بسیار اساسی در تصویب قوانین داشتند. لذا در ادامه به کمیسیون‌ها به عنوان پایه‌گذاران نظامنامه اساسی و متمم آن توجه ویژه‌ای می‌شود.

پس از صدور فرمان مشروطیت و قبل از تشکیل مجلس شورای ملی، مجلسی موقتی برای نوشتن نظامنامه انتخابات در سرای مدرسه نظام تهران برگزار شد.^۱ در این مجلس، مشیرالدوله به عنوان صدراعظم، نحوه نگارش نظامنامه را این گونه بیان داشت: «اولیای دولت اهتمام بلیغ خواهند نمود که ... نظامنامه مجلس شورای ملی به زودی موافق دستخط همایونی مرتب و اعضای مجلس ملی در تهران جمع و به افتتاح این مجلس محترم مبادرت شود».^۲ لذا با توجه به شرایط پساانقلابی آن زمان، طرح اولیه نظامنامه نه توسط نمایندگان بلکه توسط نزدیکان شاه مطرح گردید.

با شروع جلسات مجلس، تحویل متن اولیه قانون اساسی از دولت مطالبه شد. دستخط مظفرالدین شاه زود رسید و اعلام داشت که «کتابچه» قانون اساسی را ملاحظه و عودت خواهد داد. مشیرالدوله صدراعظم نیز افزوده بود که تا اول رمضان آن را به مجلس خواهد فرستاد و پس از آن که مجلس آن را تصویب کرد، مجدداً برای توشیح به شاه تقدیم خواهد داشت.^۳

نظرات مورخین در باب اعضای کمیته درباره نگارنده قانون اساسی تقریباً یکسان است. به گفته کسروی، «مشیرالملک و مؤتمن الملک پسران صدراعظم آن را می‌نوشتند یا بهتر بگوییم ترجمه می‌کردند».^۴ نظر آدمیت این است که «طرح قانون اساسی به وسیله همان هیأتی که قبلاً قانون انتخابات و نظامنامه داخلی مجلس را نوشته بودند آماده گردیده بود و سهم اصلی را برادران پیرنیا و مؤیدالسلطنه داشتند».^۵ از قول شریف کاشانی نیز «صنیع‌الدوله و مخبرالسلطنه و میرزا حسن خان مشیرالدوله با بعضی دیگر مشغول به نوشتن

۱. احمد کسروی، تاریخ مشروطیت/ ایران، جلد اول، چاپ شانزدهم (تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳) ص ۱۲۰.

۲. همان، ص ۱۲۳.

۳. آدمیت، ۱۹۸۵، ص ۳۸۴.

۴. کسروی، همان، ص ۱۷۵.

۵. همان، ص ۳۸۵.

قانون اساسی بودند.^۱ در نتیجه باید گفت که برادران پیرنیا و برادران هدایت، نقش اصلی را در نگارش طرح اولیه قانون اساسی داشتند. ایشان از دسته آزادی خواهان نزدیک به دربار بوده و در نتیجه، پیش نویس قانون نگاشته شده توسط آنها با مخالفت درباریان در مواردی چون اختیار مطلق مجلس در قانونگذاری، مصون بودن مجلس اول از انحلال و تاسیس مجلس سنا^۲ مواجه شده، پس از اعمال اصلاحات مدنظر دربار، به مجلس ارسال گردید. نمایندگان نیز پس از مطابقت طرح اصلی با طرح اصلاح شده^۳ با بیان مخالفت خود آن را رد کردند.^۴

در نتیجه اختلافات میان مجلس و دولت، سعدالدوله پیشنهاد داد تا کمیسیونی مرکب از نمایندگان مجلس و دولت تشکیل شود و آنها متن نهایی نظامنامه را تدوین کنند.^۵ این پیشنهاد مورد قبول قرار گرفت. به گفته آدمیت «نماینده گی مجلس را طباطبایی و بهبهانی و سعدالدوله داشتند و سخنگوی اصلی مجلس، سعدالدوله بود. از جانب دولت، حسن پیرنیا، مؤید السلطنه و محتشم السلطنه به مجلس آمدند که نفر سوم هیچ کاره بود».^۶ همایون کاتوزیان نیز همین افراد را برای کمیسیون نهایی سازی قانون اساسی نام برده است.^۷ در این

۱. محمد مهدی شریف کاشانی، *واقعات اتفاقیه در روزگار*، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان (تهران:

نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲) ص ۱۲۱.

۲. آدمیت، ۱۹۸۵، ص ۳۸۵.

۳. همان، ص ۳۸۶.

۴. قانون مزبور، بسیاری از اختیارات مجلس شورای ملی را به مجلس سنا واگذار کرده و مصوبات مجلس شورا بدون تأیید سنا فاقد اعتبار بود. به گفته کاتوزیان پس از رد نظامنامه اساسی مصوب دولت توسط مجلس، کمیسیونی مرکب از دوازده نفر از علما و دانشمندان مجلس شروع به نوشتن موادی برای قانون اساسی نمودند و برخی از این افراد عبارت بودند از: صنیع الدوله، وثوق الدوله، حاج سید نصرالله، آقا میرزا محسن مخبرالملک، حاج امین الضرب، حاج معین بوشهری و حسنعلی خان هدایت. البته این گفته در کتب تاریخی دیگر مورد تأیید قرار نگرفته و خود او نیز در مورد نتیجه نگارشات این کمیسیون بحثی نکرده است. لذا به نظر می رسد کماکان طرح اصلی مدنظر دولت و مجلس، همان متن نوشته شده توسط کمیسیون اولیه است (محمدعلی تهرانی، *مشاهدات و تحلیل اجتماعی و سیاسی از تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، با مقدمه ناصر کاتوزیان (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۹) ص ۳۳۴).

۵. مشروح مذاکرات مجلس ملی، همان، جلسه ۲۰: سه شنبه ۹ شهر ذی قعدة الحرام ۱۳۲۴.

۶. آدمیت، ۱۹۸۵، ص ۳۸۷.

۷. تهرانی، همان، صص ۳۸۷ و ۳۸۸.

جلسه، ده ماده از طرح قانون اساسی حکم و اصلاح شد^۱ و این طرح بود که به امضای مظفرالدین شاه رسید.

بنابر موارد پیش گفته، هرچند نظام نامه اساسی در طی مراحل مختلف تصویب، تحولات بسیاری را تجربه کرده لیکن با توجه به پیشینه نویسندگان آن، قوانین مورد استفاده ایشان و مشروح مذاکرات در باب اصلاح نهایی برخی مواد، می توان تا حدود بالایی نحوه نگارش آن را کشف نمود.

در روند تصویب نظامنامه اساسی، وضعیت خاصی وجود داشت که باعث گردید علی رغم اهمیت این سند و اختلافات موجود میان دربار و مجلس،^۲ نگارش آن با عجله و بدون در نظر گرفتن بسیاری از اصول اساسی صورت پذیرد. نکته آن بود که مظفرالدین شاه بدحال و رو به فوت بوده و با توجه به نظر نامساعد محمدعلی میرزا به قانون اساسی، مشروطه خواهان نگران بودند که با مرگ شاه، قانون اساسی امضانشده باقی بماند.^۳ از این رو تسریع در به تصویب رساندن نظامنامه باعث شد که با گذشت زمان و روشن شدن نواقص آن، مطالبه نگارش قانون دیگری با عنوان متمم قانون اساسی توسط اشخاص و گروه های مختلف مطرح شود.^۴ در رأس ایشان، بخشی از مردم آذربایجان بودند که با اجتماع و تحصن در تلگرافخانه، اکمال نظامنامه را از مجلس و دولت خواستار شدند.^۵ سعدالدوله نیز نقشی کلیدی در این زمینه داشت. وی از همان جلسات اول مجلس بر لزوم تصویب

۱. آدمیت. ۱۹۸۵. ص ۳۸۸.

۲. عمده این اختلافات مربوط به تفکیک قوا، میزان اختیارات و مباحث مربوط به استقلال کارویژه ای و سازمانی قوای مجریه و مقننه بود. به عنوان نمونه درباریان به اختیار مطلق مجلس ملی در انشای قوانین و مصون بودن نخستین دوره مجلس از انحلال ایراد وارد کرده و بر تاسیس مجلس سنا اصرار می نمودند. از سوی دیگر، مجلسیان بر حق مطلق خود در تصویب قوانین مرتبط با مالیات و بودجه تاکید داشتند. نک: همان، صص ۳۸۵ تا ۳۹۱.

۳. عبدالحسین نوایی، «قانون اساسی ایران و متمم آن چگونه تدوین شد؟»، مجله یادگار، شماره ۳۳، (۱۳۲۶)، ص ۴۲.
۴. جمعی از نویسندگان، «اخبار داخله: سبب انقلاب»، روزنامه حبل المتین، سال اول، شماره ۲۵، (دوشنبه ۱۴ ربیع الثانی ۱۳۲۵ ه.ق)، ص ۱ و همچنین برای اطلاع بیشتر رجوع شود: شماره ۳۸ این روزنامه در خصوص «اختلال احوال مملکت»: «ترجمه از روزنامه روسی مطبوعه پترزبورگ شماره ۴۰: کونستی توسیون ایران»، همان، سال اول، شماره ۳۸، (سه شنبه ۲۹ ربیع الثانی ۱۳۲۵)، ص ۲.

۵. صادق مستشارالدوله، یادداشت های تاریخی (خاطرات و اسناد مستشارالدوله صادق)، به کوشش ایرج افشار، جلد اول (تهران: فردوسی، ۱۳۶۱) ص ۴۹.

متمم تاکید بسیار می کرد. در نهایت نیز پیشنهاد تشکیل کمیسیونی برای نگارش متمم را مطرح کرد که مورد موافقت مجلس و اساس کار نوشتن متمم قرار گرفت.^۱

مطابق مشروح مذاکرات مجلس، نمایندگان «پس از مذاکره زیاد در تعیین اعضاء، اشخاص ذیل را معین نمودند: سعدالدوله، سیدحسن تقی زاده، مشاورالملک، حاج امین الضرب، حاج سید نصرالله و مستشارالدوله».^۲ تقی زاده و صادق مستشارالدوله در نوشته های خود نام تمامی افراد مذکور را به جز مشاورالملک تایید کرده اند. به نظر، علت اختلاف در خصوص نام وی عدم پذیرش عضویت در کمیسیون می باشد. علاوه بر آن هر دو، نام محقق الدوله را به عنوان یکی از اعضا آورده و تقی زاده نام صدیق حضرت را نیز ذکر کرده است.^۳ کمیسیون با حضور اشخاص مذکور و با تفوق سعدالدوله تشکیل شد. پس از مدتی، طرح اولیه کمیسیون به مجلس ارائه گردید. نمایندگان طرح را «از ترس آن که بهانه به دست بدخواهان افتد ناگزیر شدند از دیده علما بگذرانند و نشست هایی در مجلس برای این کار برپا می کردند که بهیانی و طباطبائی و حاجی شیخ فضل الله و برخی دیگر از علماء گرد آمده، در آن پیرامون گفتگو می کردند».^۴ در نتیجه تغییراتی در پیش نویس اولیه ایجاد گردید. البته از آنجا که این پیش نویس در دسترس است، می توان دریافت که قانون نهایی تا چه حد برابر با آن و با الگوگیری از قوانین اساسی خارجی نگاشته شده و چه بخشی توسط روحانیون و نمایندگان مجلس جرح و تعدیل شده است.^۵

حال که آشنایی مختصری با چگونگی پی ریزی بنای قانون اساسی و نحوه انتخاب و ترکیب نگارندگان کمیسیون های تدوین آن بیان شد، به گام بعدی تحقیق پرداخته و نحوه کارکرد این کمیسیون ها، تاثیر اعضای آنها در چگونگی نگارش قانون اساسی، قوانین اساسی الگو و میزان سرمشق گیری از آنها مورد مطالعه و بررسی قرار می گیرد.

۱. پیش از این پیشنهاد، ایده رئیس مجلس در باب نحوه نگارش متمم، اینگونه بود که: «هر کس میل دارد بنویسد بیاورد در انجمن تصحیح شود» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، همان، جلسه ۴۰: روز سه شنبه ۲۸ ذیحجه الحرام ۱۳۲۴).

۲. مشروح مذاکرات، همان. جلسه ۴۰.

۳. صادق مستشارالدوله، همان، ص ۴۹ و تقی زاده، ۱۳۷۹، ص ۲۴۸.

۴. کسروی، همان، ص ۲۸۵.

۵. جهت مشاهده طرح اولیه ای که در کمیسیون نگارش متمم آماده شده بود نک: به ایرج افشار، قبالة تاریخ (تهران: طلایه ۱۳۶۸) ص ۹۱.

۳. سرمشق‌گیری

هدف از این فصل، روشن کردن چگونگی شکل‌گیری و نگارش قانون اساسی مشروطه و سنجش میزان سرمشق‌گیری از قوانین الگو و همزمان، گستره اعمال نظرات شخصی مصنفان در نگارش اصول نظامنامه اساسی و متمم آن است. پرداختن به این امر، در ابتدا مستلزم مشخص کردن قوانین سرمشق می‌باشد و بخش اول این فصل بدان اختصاص می‌یابد.

۱-۳. قوانین سرمشق

شنیده‌ها و خواننده‌ها حاکی از آنند که کشورهای مختلفی سرمشق قانون اساسی‌نویسی توسط مصنفان اولین قانون اساسی ایران بوده‌اند. این اطلاعات به صورت پراکنده در منابع متعددی درج شده‌اند؛ بدون آنکه به نحو شایسته‌ای صحت‌سنجی یا اثبات شده باشند. همچنین تفاوت نظرات در خصوص قوانین الگو، این نکته را روشن می‌سازد که نباید به صحت و کفایت مطالب موجود اطمینان کامل داشت. با این توضیح سعی می‌شود برای افزایش دقت و جامعیت نتایج تحقیق، در کنار این داده‌ها منابعی تکمیلی نیز ارائه شود. از این‌رو در این فصل با بهره‌گیری از یک تقسیم‌بندی دوجانبه، به شمارش و لیست کردن کشورهای که احتمال الگوبرداری از آنها در نظامنامه اساسی و متمم آن وجود دارد، پرداخته می‌شود. این تقسیم‌بندی دوجانبه، منتج از دوگانه بودن معیارهای شناخت کشورهای الگو است. معیار اول، کتب تاریخی، سخنرانی‌ها و تقریرات است و معیار دوم، از دل شخصیت‌شناسی مصنفان قانون اساسی و پردازش قرابت اندیشه‌ها و تحصیلات ایشان نسبت به نظام حقوقی کشوری خاص پدیدار می‌شود. مورد اخیر از این‌روست که همانطور که پیش‌تر گفته شد، بنای تدوین و نگارش نظامنامه اساسی و متمم در فقدان یک مجلس مؤسس و فضایی دور از نظرات و گفتگوی تمام‌نمایندگان دولت و ملت شکل گرفته و کمیسیون‌محور و یا تا حد بسیار زیادی شخصیت‌محور بوده است؛ تا جایی که می‌توان از تاثیر نابرابر تنها چند شخصیت مهم بر شکل و محتوای اصول قانون اساسی صحبت کرد.

۱-۳. قوانین سرمشق بر اساس کتب و تقریرات تاریخی

در باب نظامنامه، *ژانت آفاری* از قانون اساسی ۱۸۳۱ بلژیک و قانون اساسی ۱۸۷۹ بلغارستان نام برده و نظامنامه اساسی مترقیانه^۱ ایران را متأثر از این دو کشور می‌داند.^۲ منصوره اتحادیه نیز احتمال الگوگیری از قانون اساسی بلغارستان را تایید می‌کند.^۳ محمدمهدی شریف کاشانی نیز بلژیک و فرانسه را سرمشق نظامنامه اساسی ۵۱ ماده‌ای ایران می‌داند.^۴ در کنار این نظرات، محمدعلی کاتوزیان در مرحله‌ای از نگارش نظامنامه، سرمشق‌گیری از قوانین اساسی انگلستان و بلژیک را مطرح نموده است.^۵

در خصوص متمم، تقی‌زاده به‌عنوان یکی از اعضای کمیسیون متمم و دخیل در روند نگارش آن اظهارنظر کرده که در نتیجه، ادعای وی احتمال صحّت بالایی دارد. به گفته او اصل بر قانون اساسی بلژیک بوده و علاوه بر آن، قوانین ممالک بالکان که تازه‌تر بوده^۶ و فرانسه نیز مورد استفاده بودند.^۷ در تایید اولویت قانون اساسی بلژیک، مهدی‌قلی‌خان هدایت که از طرفداران الگوگیری از انگلستان بوده، می‌نویسد: «متأسفانه به حکم عادت سیاسی قانون اساسی بلژیک را مصدر قرار داده‌اند که بر اساس فرانسه بود».^۸ آدمیت نیز استدلال هدایت در الگوگیری از بلژیک را تایید کرده می‌گوید: «سایر ممالکی هم که پیش از این و پس از آن به تدوین قانون اساسی مشروطیت برآمدند، معمولاً قانون اساسی بلژیک را به عنوان سرمشق جمع و جور متعادل خوبی به کار برده‌اند. تردید نیست که

۱. از دلایل آن که آفاری قانون اساسی مشروطه را مترقی عنوان می‌نمود، نگاه انتقادی مصنفان آن به قوانین الگو بود. زیر ایشان به تقلید صرف از قوانین سرمشق نپرداخته و با اعمال تغییراتی چون ارائه تفکیک دقیق تر قوا یا نهادهای جدید دست به نوآوری زده بودند. نک. Eric Massie and Janet Afary.op.cit. p. 1.

۲. ژانت آفاری، *انقلاب مشروطه ایران ۱۹۱۱-۱۹۰۶*، ترجمه رضا رضایی، چاپ سوم (تهران: بیستون، ۱۳۸۵) ص ۹۴.

۳. منصوره اتحادیه، *پیدایش و تحوّل احزاب سیاسی مشروطیت* (تهران: تاریخ ایران، ۱۳۸۱) ص ۱۶۹.

۴. شریف کاشانی، همان، ص ۸۵۴.

۵. تهرانی، همان، ص ۳۳۴.

۶. سید حسن تقی‌زاده، «لفظ مشروطه» مجله اطلاعات ماهانه، شماره ۷۷، (۱۳۳۳)، ص ۴.

۷. تقی‌زاده، (۱۳۷۹)، ص ۱۸۴.

۸. هدایت، همان، ص ۱۴۵.

اعلامیه حقوق بشر و قوانین فرانسه نیز مورد توجه بوده‌اند.^۱ عباس/امانت علاوه بر بلژیک و فرانسه، بلغارستان را جزء کشورهای سرمشق محسوب کرده است.^۲ نوایی نیز این نکته را تأیید می‌کند.^۳ با توجه به تأیید الگوگیری از قوانین تازه‌تر برخی کشورهای بالکان توسط تقی‌زاده و در نظر داشت اینکه قانون اساسی بلغارستان، تقریباً ۵۰ سال بعد از بلژیک تصویب شده است، می‌توان بیان داشت که احتمال پیش‌گفته منطقی به نظر می‌رسد.

قانون اساسی ۱۸۷۶م امپراتوری عثمانی، احتمالاً یکی دیگر از قوانین اساسی سرمشق می‌باشد. از دلایل این امر، نقش بسیار مهم روزنامه اختر^۴ است. این روزنامه طرفدار حکومت قانون،^۵ در بحبوحه خفقان دوره ناصری که روزنامه‌های رسمی ایران توان انتشار اخبار مشروطیت عثمانی را نداشتند،^۶ متن قانون اساسی ۱۱۹ ماده‌ای مدحت‌پاشا را ترجمه و منتشر نموده بود.^۷ در پی تلاش‌های این روزنامه و آشنایی روشنفکران با آن بود که می‌توان گفت در این سده، «نوعی ادبیات سیاسی در ایران و عثمانی تولد یافت که بین آنها شباهت‌های زیادی وجود داشت. واژه‌ها و مفاهیمی چون دولت، آزادی، قانون، ملت و مشروطه از جمله واژه‌های مشترک ادبیات سیاسی دو کشور در سده نوزده بودند.»^۸ که بعدها نیز همچون روحی در کالبد قانون اساسی ایران دمیده شدند. از این‌روست که

۱. آدمیت، (۱۹۸۵)، ص ۴۰۹.

۲. عباس/امانت، *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه م حافظ (نشر الکترونیکی، نشر فراگرد، ۱۴۰۰) ص ۳۸۴.

۳. نوایی، همان، ص ۴۵.

۴. از جمله کسانی که با این روزنامه همکاری داشته عبارتند از: میرزا آقا کرمانی، میرزا مهدی خان تبریزی (موسس روزنامه حکمت در قاهره) و میرزا علی محمد خان کاشانی (موسس روزنامه‌های ثریا و پرورش در مصر) و ... (ادوارد براون، *تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران*، ترجمه محمد عباسی (تهران: علم، ۱۳۸۶) ص ۱۴۶ و ۱۴۷).

۵. فاطمه ترکچی، «اختر؛ سروش آزادی»، نشریه پیام بهارستان، شماره ۴۰، (۱۳۹۳)، ص ۴.

۶. «روزنامه رسمی ایران درباره قانون اساسی عثمانی یک کلمه نگفت ... اما چون قضیه دستگیری و محاکمه مدحت پاشا پیش آمد، اعتمادالسلطنه از نو زنده شد و در اثبات خیانت او به قلم فرسایی پرداخت.» (آدمیت، ۱۳۵۶: ۴۱۰) همچنین نک: به رئیس‌نیا، همان، ص ۲۷۴.

۷. اختر، شماره ۴، سال ۳؛ برای آگاهی بیشتر نک به: رئیس‌نیا، همان، ص ۳۲۷ و آدمیت، ۱۳۵۶، ص ۴۰۹.

۸. حسین مسعودنیا، «تأثیر تنظیمات عثمانی بر نوسازی در ایران سده نوزدهم»، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۲۰، (۱۳۸۳) ص ۸ و همچنین برای اطلاع بیشتر نک: به رئیس‌نیا، همان، صص ۷۹۳ تا ۸۱۰ و ۸۵۸ و ۸۵۹؛ سید حسن تقی‌زاده، *مقالات تقی‌زاده (مشروطیت)*، به کوشش ایرج افشار، جلد اول (تهران: توس، ۱۳۸۷) صص ۲۵۶ تا ۲۶۰.

تقی‌زاده می‌نویسد: «طبعاً در نهضت اصلاحی و آزادی‌طلبی و تجدد سیاسی و تغییر شکل حکومت و تاسیس عدالت که از اوایل قرن چهاردهم هجری در ایران به ظهور رسید مملکت عثمانی تا حدی سرمشق بود».^۱

در انتها لازم به ذکر است که الگوهای مذکور در باب نظامنامه و متمم، لزوماً به موارد پیش گفته محدود نیستند و اینجا صرفاً از قوانینی که ادعای استفاده از آنها، مستند به دلایل کافی بوده، صحبت شده است. به عبارت دیگر با توجه به قوانین ترجمه‌شده و در دسترس در آن دوره مانند قانون اساسی ژاپن، مشخص کردن حضری الگوهای قانون اساسی کمی دشوار است و نمی‌توان با قطعیت از آن سخن گفت. برای مثال یکی از دلایل مقوم این امر، شکل‌گیری هیئتی پیش از تشکیل کمیسیون تدوین متمم، به منظور ترجمه و مدون‌شدن قوانین مملکتی بود: «این هیات مجموعه قوانین کشورهای مختلف را در دسترس داشت، و پانزده مترجم به ترجمه قوانین پرداخته بودند».^۲ و مشخص نیست که دقیقاً قوانین کدام کشورها توسط این هیئت ترجمه شده بودند. مورد دیگر، کتاب صنیع الدوله، رئیس مجلس شورای ملی وقت می‌باشد که «در دو جلد، به زبان فرانسه، مشتمل بر قوانین اساسی تمام دول روی زمین بود».^۳ گرچه وی و برادرش، مخبرالملک، از تحویل کتاب به اعضای کمیسیون نگارش متمم امتناع ورزیدند، با این حال احتمال تأثیر آن بر متن قانون اساسی وجود دارد. چرا که مخبرالملک پس از رد پیشنهاد عضویت در کمیسیون متمم، عذر خود را اینگونه توجیه نمود: «بنده را از این کمیسیون معاف دارید خودم در خارج اصولی می‌نویسم و در انجمن ارائه می‌دارم...».^۴ او سپس در جایی دیگر و پس از رد درخواست تقی‌زاده برای تحویل کتاب مذکور عنوان می‌دارد: «ما خود چیزهایی نوشته‌ایم که بعد معلوم خواهد شد».^۵

۱. تقی‌زاده، (۱۳۸۷)، ص ۲۵۹.

۲. آدمیت، (۱۹۸۵)، ۴۰۹.

۳. تقی‌زاده، (۱۳۷۹)، ص ۱۸۷.

۴. مشروح مذاکرات، همان، جلسه ۴۰.

۵. نوایی، همان، ص ۴۵.

۲-۱-۳. قوانین سرمشق بر اساس شخصیت‌شناسی مصنفان

در این بخش، از رهگذر شخصیت‌شناسی چهره‌های برجسته‌ای که بیشترین سهم را در تدوین نظامنامه اساسی و متمم از آن خود کرده‌اند، به دو مقصد می‌رسیم: یکی، مواجهه با کشورهای سرمشق جدید و دیگری، تأیید مطالب کتب و تقریرات - که از پیش، نام بعضی از کشورها را در اختیار ما گذاشته‌اند - با کمک شواهدی که از شخصیت‌شناسی مصنفان به دست آورده می‌شود. لازم به ذکر است که این بخش، عوامل مرتبط و منتهی به نقش و روند اندیشه مصنفان در نوشتن قانون اساسی را گرانیکه بررسی خود قرار داده است.

یک- برادران پیرنیا: حسن و حسین پیرنیا، فرزندان مشیرالدوله، صدراعظم وقت بودند و از آن حیث که در تدوین نظامنامه اساسی نقشی جدی داشتند، شایان توجه‌اند. ناظم‌الاسلام کرمانی میزان تاثیر و همراهی دو برادر را در پیشبرد کارها در ابتدای انقلاب مشروطه بسیار اساسی دانسته و بر نقش ایشان در تسریع پیروزی جنبش و همچنین درج لفظ کنستی‌توسیون در دستخط شاه تاکید می‌کند.^۱ علاوه بر آن، تاسیس مدرسه سیاسی^۲ و احاطه توسط فضلا و دانشمندان مملکت^۳ محبوبیت و اعتبار بالایی برای ایشان در میان مشروطه‌خواهان ایجاد کرده بود.

برادر بزرگتر، حسن پیرنیا معروف به مشیرالملک و سپس مشیرالدوله، در روسیه در مدرسه نظامی "کادکسی کرپوس" و سپس در رشته حقوق سیاسی دانشگاه مسکو درس خواند.^۴ او پس از بازگشت به ایران به دلیل تسلط بر زبان‌های فرانسوی و روسی، رابط صدراعظم و سفارتخانه‌ها و مترجم شاه در جریان سفرهایش به اروپا شد.^۵ «کاراکتر و

۱. میرزا محمد ناظم‌الاسلام کرمانی، *تاریخ بیداری ایرانیان یا تاریخ مشروح و حقیقی مشروطیت ایران با ۴۲ گراور*، ج ۳، چاپ هشتم (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۷) ص ۴۴۶ و ۴۴۷.

۲. برای اطلاع بیشتر راجع به مدرسه سیاسی رجوع کنید به: (پاریزی باستانی، همان، ص ۹۲ به بعد و مستوفی، همان، ص ۷۹ و گوستاو دمرنی، *حقوق اداری: درس‌های مدرسه علوم سیاسی*، ترجمه سید ناصر سلطانی، چاپ دوم (تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۸).

۳. ناظم‌الاسلام کرمانی، همان.

۴. ابراهیم صفایی، *راهبران مشروطه*، جلد اول، چاپ دوم (تهران: جاویدان، ۱۳۶۳) ص ۴۶۰.

۵. صفایی، همان، جلد دوم، ص ۴۶۲.

شخصیت بارز او را باید در قانون‌دانی و قانون‌پرستی او دانست. او با تحصیلات عالی که در حقوق کرده بود به خوبی متوجه اهمیت قانون و اثر اصول و پرنسپ در اجتماعات و ترقی ملل شده بود.^۱ برادر دیگر، حسین پیرنیا یا موتمن‌الملک در پاریس، حقوق سیاسی خوانده و سپس در لندن به مطالعه فلسفه و ریاضی پرداخته بود. وی حقوقدانی با مشرب فلسفی، متعصب به رعایت اصول و قوانین و آشنا با زبان‌های فرانسه و انگلیسی بود و در ساماندهی مجلس و تقویت حکومت پارلمانی در ایران نقش بسزایی ایفا کرد.^۲

با توجه نکات مذکور، در بررسی الگوهای نگارش نظامنامه؛ قوانین اساسی روسیه، فرانسه و انگلستان به جهت تحصیلات و قرابت دو برادر به این کشورها بررسی می‌شود.

دو- پسران علی قلی‌خان مخبرالدوله (صنیع‌الدوله و مخبرالسلطنه): مرتضی قلی‌خان یا همان صنیع‌الدوله، یکی دیگر از نویسندگان نظامنامه اساسی و رئیس اولین دوره مجلس شورای ملی بود. وی تحصیل فنون صنعتی در آلمان و تجربه کاری در بلژیک را در کارنامه خود دارد و علاوه بر تحصیلات علوم فنی در اروپا در خصوص قوانین و نظامات اجتماعی اروپا و به خصوص آلمان نیز مطالعاتی داشته است.^۳ وی از فرهنگ آلمانی بهره برده و محیط سوسیال دموکراسی آن را به خوبی درک کرده بود.^۴ او به این جهت که معلم ریاضی مظفرالدین‌شاه در زمان ولیعهدی و همچنین داماد وی بود، مورد اعتماد شاه محسوب می‌شد و از حیث نفوذی که داشت در فراهم کردن شرایط مقتضی برای تقویت اندیشه مشروطه‌خواهی شاه تاثیرگذار بود.^۵ علاوه بر این صنیع‌الدوله در جمع متحصنین در سفارت انگلیس نیز حضور داشته و در انتشار آگاهی و فکر مشروطیت نزد آنان ثمربخش بوده است.^۶ برادر کوچک صنیع‌الدوله، مهدی‌قلی‌خان هدایت، ملقب به مخبرالسلطنه بود

۱. محمدابراهیم باستانی پاریزی، فهرست اعلام و محیط سیاسی و زندگانی مشیرالدوله پیرنیا، چاپ دوم (تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۱) ص ۷۸.

۲. صفایی، همان، جلد اول، ص ۷۳۰.

۳. همان، ص ۳۶۳.

۴. آدمیت، (۱۹۸۵)، ص ۳۶۸.

۵. صفایی، همان، ص ۳۷۰.

۶. حیدرخان عمواغلی در این خصوص می‌نویسد: «از آنجاییکه متحصنین سفارت مطلقاً اطلاعی از وضع مشروطیت نداشته و ترتیب آن را مسبوق نبودند فلذا هیئت از عالمان مملکت همیشه دستورالعمل‌های باطنی خودشان را به آنها

که سن ۱۵ تا ۱۷ سالگی را در معیت برادرش در آلمان و سپس سوئیس زیسته بود. وی پس از بازگشت به ایران در دارالفنون زبان آلمانی تدریس می‌کرد و همچنین مترجم قابلی در زبان‌های فرانسوی و آلمانی به شمار می‌رفت.^۱ او هم سفر اتابک در سفر دور دنیای او به اروپا نیز بود و از این‌رو او را مردی دنیادیده می‌دانستند.^۲ مخبرالسلطنه ضمن اینکه به‌عنوان یکی از مؤثرترین افراد در نگارش نظامنامه اساسی به شمار رفته، مورد اعتماد شاه^۳ و درباریان^۴ نیز بوده و به گفته تقی‌زاده، «عامل مهم اصلاح کارها و حل اختلافات و بلکه اعظم عوامل در قیادت و اداره سکان کشتی انقلاب و وصل بین دربار و مجلس و تدبیر امور بود؛ پی‌درپی برای حل اختلاف بین شاه و مجلس رفت‌وآمد می‌کرد و متحمل زحمات عمده بود».^۵

در نتیجه، اهمیت بسیار برادران هدایت در زمانه خود و نقش ایشان در نگارش نظامنامه اساسی، لازم می‌دارد تا قوانین اساسی آلمان، روسیه، بلژیک و سوئیس در مسیر سرمشق‌یابی این سند مطالعه گردند.

سه - مؤیدالسلطنه: میرزا رضاخان مؤیدالسلطنه از دیگر رجال سهیم در نوشتن نظامنامه اساسی بود. وی پس از اتمام تحصیلات خود در مدرسه «سن سیر»^۶ پاریس، مدتی در استانبول به سر برد و از این‌رو با عثمانی و حوادث آن روزهایش آشنایی داشت. همچنین در سال ۱۳۰۲ ه.ق به سمت اولین وزیر مختاری ایران در آلمان رسید و پنج سال در برلین

تلقین می نمودند که من هم جز آن هیئت مشغول کار بودم. می‌توانم بگویم که اغلب دستورها از خانواده مرحوم صنیع‌الدوله بیرون می‌آمد.» - اسماعیل رائین، حیدرخان عمواغلی، جلد اول (تهران: موسسه تحقیق رائین) ص ۳۷.

۱. آفاری، همان، ص ۹۷.

۲. صفایی، همان، جلد دوم، ص ۴۵۲.

۳. مخبرالسلطنه مترجم دکتر مظفرالدین شاه بوده و از این‌رو در بسیاری از روزهای دوران بیماری شاه، در دربار می‌خوابید و حتی گاهی اوقات پاشویه و پرستاری از او را برعهده داشت. برای اطلاع بیشتر نک: مهدی قلی‌خان هدایت، همان، ص ۱۴۳ و ۱۴۴.

۴. همان، ص ۱۴۷ تا ۱۵۲.

۵. سید حسن تقی‌زاده، «لفظ مشروطه»، مجله اطلاعات ماهانه، شماره ۷۷، (۱۳۳۳)، ص ۴.

زندگی کرد.^۱ او به سبب آشنایی با زبان‌های مختلف، چند قانون نیز برای مظفرالدین‌شاه ترجمه کرده بود.^۲ بنابراین تجربه و تأثیر مؤیدالسلطنه در نگارش نظامنامه، توجه به قوانین اساسی فرانسه، آلمان و عثمانی را لازم می‌دارد.

چهار - سید حسن تقی‌زاده: وی به عنوان عضو کمیسیون متمم قانون اساسی، سهم عظیمی را در نگارش قانون اساسی ایفا کرده است. تقی‌زاده زادگاهش آذربایجان را به واسطه «اتصال معنوی با استانبول»^۳ - که سایر قسمت‌های ایران از آن محروم بودند -^۴ مبدا و مأمن بسیاری از پیشروان مشروطیت و تمدن جدید در ایران می‌دانست^۵ و خود نیز با استفاده از این فرصت و در نتیجه آشنایی به زبان ترکی، شش ماه در عثمانی اقامت گزیده و آن دوره را به خواندن کتب آزادی‌طلبان آن مملکت پرداخته بود.^۶ همچنین سفر به مصر و شامات هنگام جنگ روسیه و ژاپن و عبور از محدوده قفقاز و تفلیس که اولین دروازه اروپا^۷ تلقی می‌شد، تجربه‌ای گرانقدر در جهت بلوغ چهره انقلابی‌اش به حساب می‌آمد.^۸ او علاوه بر دانستن زبان فرانسه و انگلیسی^۹ و آگاهی از نحوه حکمرانی و قوانین اساسی کشورهای مدرن، دیگر نمایندگان مجلس را نیز در الگوگیری از آنها رهنمون می‌شده است. نطق

۱. مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ ه.ق، جلد دوم، چاپ دوم (تهران: زوار، ۱۳۵۷) صص ۲۳ و ۲۴ و باقر عاقلی، شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، جلد سوم (تهران: نشر گفتار با همکاری نشر علم، ۱۳۸۰) ص ۱۵۶۸.

۲. عاقلی، همان، ص ۱۵۶۸.

۳. برای مطالعه بیشتر نک: تقی‌زاده، (۱۳۸۷)، جلد اول، ص ۳۸۰.

۴. همان، ص ۳۷۹.

۵. آذربایجان در آن زمان به عنوان نقطه مشترکی بود که هم اندیشه‌های سوسیال دمکراتیک، رادیکال و چپ از روسیه و قفقاز وارد آن می‌شد و هم دروازه ورود لیبرالیسم از عثمانی بود.

۶. همان، ص ۲۴۲.

۷. «مانند اینکه به اروپا رفتیم همه دستگاه فرنگی و روسی بود، چندی در آنجا ماندیم و خیلی کسب معرفت کردیم ... از همه مفیدتر آشنایی با محمدآقا شاه تختیسنکی بود ... که روزنامه ترکی روزانه به نام "شرق روس" تاسیس کرده بود ... و فوق‌العاده متجدد بود به حدی که به عقیده من نظیری در ممالک اسلامی نداشت.» - سید حسن تقی‌زاده، زندگانی

طوفانی (خاطرات سید حسن تقی‌زاده)، به کوشش ایرج افشار (تهران: علمی، ۱۳۶۸) صص ۳۸ و ۳۹.

۸. همان، صص ۳۷ تا ۴۵.

۹. تقی‌زاده، (۱۳۶۸)، ص ۳۸ و آفاری، همان، ص ۶۴.

مفصل او در جلسه هجدهم دوره اول دارالشورای ملی، گواهی بر این امر است: «اگر دول و ملل عالم و ترقی و تنزل آنان را مقیاس قرار داده ... پله پله از درجات ترقی ملل صعود کنیم می‌رسیم به دول منظمه قانونی چون روس و عثمانی و چون از آن بالا رویم به دول مشروطه اطیش و آلمان و انگلیس و از آن بالاتر به دولت فرانسه و سوئیس و آمریکا می‌رسیم...»^۱.

با توجه به آنچه گفته شد، به نظر می‌رسد که تقی‌زاده با قوانین اساسی بسیاری از کشورها آشنایی داشته است که مخصوصاً از میان آنها، قانون اساسی عثمانی را می‌توان در عملکرد وی در نگارش متمم، بسیار تاثیرگذار دانست.

پنج - صدیق حضرت: از دیگر اعضای کمیسیون متمم قانون اساسی است که در کودکی، به همراه عموی خود شیخ محسن‌خان مشیرالدوله^۲ به استانبول رفت و پس از یادگیری تحصیلات مقدماتی و زبان فرانسه نزد او، در مدرسه مقدماتی نظامی و مکتب سلطانی استانبول مشغول گردید. وی سپس به پاریس رفته و در آنجا حقوق خواند. پس از بازگشت به ایران، وابسته نظامی فوق‌العاده سفارت گردید و در مأموریتی که داشت از کشورهای روسیه، بلغارستان، فرانسه و هلند دیدار کرد. وی در اثر سال‌ها زندگی و تحصیل در استانبول، مردی آزادی‌خواه و طرفدار قانون بود.^۳ وی در خانه خود به تجار و وکلای اصناف بازاری درس حقوق اساسی می‌داد^۴ و صاحب کتابی به نام حقوق بین‌الملل است که فریدون آدمیت آن را متأثر از آثار متفکران بزرگ فرانسه دانسته و از لحاظ غنی بودن از اصطلاحات علمی فرانسوی و دانش سیاسی قابل استفاده در مدونات حقوقی سیاسی، تحسین می‌کند.^۵ بنابراین می‌توان تاثیرپذیری وی از کشورهای عثمانی، فرانسه، روسیه، بلغارستان و هلند را در نظر داشت.

۱. مشروح مذاکرات مجلس ملی، همان، جلسه ۱۸: شنبه ششم شهر ذی‌قعدة الحرام ۱۳۲۴.

۲. حاجی شیخ محسن‌خان، تحصیلات خود را در شهر عثمانی گذراند و زبان فرانسه را به خوبی می‌دانست. مدت زیادی در سفارت ایران در لندن و بعد سفارت عثمانی مشغول به کار گردید. - اسماعیل راثین، *فراموشخانه و فراماسویری در ایران*، جلد اول، چاپ چهارم (تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۷) صص ۴۳۷ و ۴۳۹.

۳. عاقلی، همان، ص ۱۴۹۳.

۴. آدمیت، (۱۹۸۵)، ص ۱۷۴.

۵. آدمیت، (۱۹۸۵)، ص ۲۰۶.

نش - محقق الدوله: یکی دیگر از اعضای کمیسیون متمم، میرزا عبدالله خان محقق الدوله، نام دارد. او از صف وکلای ترقی خواه و رادیکال بود و طبقه فلاحین را در مجلس نمایندگی می کرد. در وصف وی گفته اند که در حقوق سیاسی، تحصیلات عالی و در اصول حقوق اساسی خبرگی داشت.^۱ اسماعیل رائین سهم او و سعدالدوله را در تهیه متمم قانون اساسی، بیشتر از باقی وکلا می دانست.^۲ متأسفانه اطلاعات کافی از پیشینه تحصیلی و کاری وی برای نگارندگان در دسترس نبوده و در نتیجه، اشاره به قانون خاصی از جهت تاثیرگذاری ایشان مقدور نیست.

هفت - سید نصرالله تقوی: وی دیگر وکیل عضو هیئت تدوین متمم قانون اساسی و معروف به سادات اخوی تهرانی است. او نمایندگی طلاب و روحانیون را در مجلس بر عهده داشت و از این رو همواره حافظ شریعت و جانبدار آن در پیکار میان شریعت خواهی و مشروطگی بود.^۳ گفته ها حاکی از آن است که بعد از اتمام تحصیلات در عتبات به پاریس رفته و به مطالعه اوضاع حقوقی و اداری ممالک غربی می پردازد.^۴ لذا ایشان نیز آشنایی بالایی با قوانین ممالک خارجی و به ویژه قوانین فرانسه داشته است.

هشت - امین الضرب: محمدحسین آقا امین الضرب، پسر محمدحسن امین الضرب معروف^۵، یکی دیگر از اعضای هیئت تدوین متمم قانون اساسی بوده است. آنچه که از همان ابتدا نقش امین الضرب را به انقلاب مشروطه پیوند می زند، کمک های فراوان مالی او به متحصنین در سفارت انگلیس است که سبب شد هفته ها نهضت تداوم پیدا کند.^۶ او زبان

۱. آدمیت، (۱۹۸۵)، صص ۳۵۱، ۳۶۸، ۴۰۸ و ۴۲۴.

۲. رائین، همان، جلد دوم، ص ۱۹۵.

۳. آدمیت، (۱۹۸۵)، ص ۴۱۹ و همچنین برای مثال نک: مشروح مذاکرات مجلس ملی، همان، جلسات ۱۰۸ و ۱۱۲، یکشنبه ۱۱ جمادی الاول و یکشنبه ۱۸ جمادی الاول ۱۳۲۵.

۴. عاقلی، همان، جلد اول، صص ۵۰۲ و ۵۰۳.

۵. تاجر برجسته نیمه دوم قرن نوزده که فعالیتش را از یک خرده تاجر و از سطح اصفهان، به تهران، مسکو، پاریس، لندن و ... گسترش داد.

۶. آفاری، همان، ص ۱۰۲. پرواند آبراهامیان، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، چاپ سی و یکم (تهران: نشر نی، ۱۴۰۱) ص ۱۱۲.

عربی و فرانسه را به خوبی می‌دانست و از شانزده سالگی وارد تجارت‌خانه شد.^۱ بدیهی است که به علت پیشه خود و پدرش، کشورهای زیادی را ملاقات کرده و با اداره و نظم و ترتیب آنها آشنا بوده باشد. از این رو است که او را ضمن خبرگی در امور اقتصاد، به آگاهی سیاسی نیز می‌شناسند.^۲

۴- مستشارالدوله: یکی دیگر از اعضای هیئت تدوین متمم قانون اساسی، صادق مستشارالدوله، برادرزاده یوسف‌خان مستشارالدوله - مؤلف کتاب یک کلمه - است. او پس از تحصیل علم نظام، زبان فرانسه و ادبیات فارسی و عربی تحت نظر دایی خود، محسن خان مشیرالدوله که سفیر کبیر ایران در استانبول بود، در مکتب سلطانی استانبول در ادبیات و فنون، دو دیپلم گرفته و «بعد در خارج مکتب به تحصیل حقوق مداومت»^۳ می‌کرد. سپس در سفارت ایران مشغول به کار شد و پس از بازگشت به ایران به خدمت وزارت خارجه در تهران و تبریز درآمد.^۴ از این رو با توجه به مطالب بالا لازم است که قوانین فرانسه و عثمانی مورد توجه بیشتری قرار گیرد.

۵- سعدالدوله: نقش پررنگ میرزا جواد خان سعدالدوله در نگارش نظامنامه و متمم قانون اساسی مشروطه را هیچ محققى در این حوزه از قلم نمی‌اندازد. اساساً طرح ایده ایجاد کمیسیون متشکل از وکلا برای حل اختلاف نظرها و نگارش نهایی نظامنامه اساسی و همچنین پیشنهاد ایجاد کمیسیون نگارندگان متمم، ابتکار سعدالدوله بود.^۵ در ایام جوانی، زبان فرانسه را آموخت و به عنوان مترجم به اتفاق هیئتی رهسپار قفقاز شد.^۶ پس از بازگشت به ایران به عضویت وزارت خارجه درآمد و در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه، وزیر مختار ایران در بلژیک شد. علاوه بر بلژیک، کشورهای دیگری نظیر اتریش، هلند و فرانسه را

۱. جمعی از نویسندگان، «معرفی حاج محمدحسن امین‌الضرب (قسمت پایانی)» نامه اتاق بازرگانی، شماره ۵۳۴، (۱۳۹۱)، ص ۲۷.

۲. آدمیت، همان، ص ۳۶۹.

۳. مستشارالدوله، همان، ص ۱۱.

۴. بامداد، همان، ص ۱۶۷.

۵. مشروح مذاکرات مجلس ملی، همان، جلسات ۲۰ و ۴۰. مذاکرات دارالشورای ملی روزهای سه‌شنبه ۹ ذی‌القعدة الحرام ۱۳۲۴ و سه‌شنبه ۲۸ ذیحجه الحرام ۱۳۲۴.

۶. صفایی، همان، جلد دوم، صص ۳۴۹ و ۳۵۰.

هم به دلیل ماموریت‌های خود ملاقات کرده و با چگونگی اداره آنها آشنا شده بود. سپس در حدود یک سال قبل از انقلاب مشروطه به ایران بازگشت و به سمت وزارت تجارت رسید و از همان آغاز در پی آن بود که آن را به سبک اروپایی‌ها اداره کند.^۱ وی به سبب اختلافات بسیار با عین الدوله و موسیو نوز بلژیکی، رئیس کل گمرکات ایران و همچنین حمایت از تجار قند در قضیه چوب زدن آنان توسط حاکم تهران، به یزد تبعید شد. اما در یزد هم با بازرگانان تهران مکاتبه داشته و از آنها می‌خواست زیر بار ظلم نرفته و در صورت لزوم در سفارت انگلیس متحصن شوند.^۲ از این روست که پس از صدور فرمان مشروطیت، مردم به استقبال او که از یزد به تهران باز می‌گشت و حالا نماینده طبقه اعیان در مجلس شورای ملی بود، رفته و او را ابوالمله خواندند.^۳ او تندروی را شعار خود می‌دانست و خیلی زود قادر گردید که رهبری جناح لیبرال-رادیکال در مجلس را از آن خود کند^۴ و از طریق سخنرانی‌های آتشین و وطن‌خواهانه خود، توانسته بود بیش از پیش حمایت مردم را داشته باشد. معروف است پس از حضورش در تهران، مجلس از خمودگی بیرون آمد و مباحثات آن شدت و گرمی گرفت.^۵ تقی‌زاده در مورد سعدالدوله اینگونه روایت می‌کند: «میرزا جوادخان سعدالدوله معرکه می‌کرد. او نفوذ عجیبی داشت. تمام مجلس را زیر دستش گرفته بود. نطق می‌کرد. از تماشاچیان زیاد احسنت می‌گفتند. ... رو به روی رئیس می‌نشست. ... شمرده حرف می‌زد که تندنویس‌ها تمام گفته‌های او را بنویسند. ... طوری در مجلس رفتار می‌کرد که به تصور او مثل اینکه تمام وکلا آدم او بودند. ... زورش [رئیس] به او نمی‌رسید».^۶ شخصیت متفاوت وی در نگارش متمم قانون اساسی نیز بسیار

۱. اکبر صبوری، «بررسی نقش و عملکرد سیاسی سعدالدوله در مجلس اول مشروطه»، «بررسی نقش و عملکرد سیاسی سعدالدوله در مجلس اول مشروطه» پیام بهارستان، شماره ۱۲، (۱۳۹۰) ص ۱.

۲. صفایی، همان، ص ۳۶۱.

۳. همایون کاتوزیان در این مورد می‌نویسد: «با اینکه مردم روزه‌دار بودند قریب چهار هزار تن به استقبال ایشان شتافتند ... گروه گروه به دیدن او رفتند و روز سه شنبه ۱۸ رمضان سعدالدوله را با کمال احترام وارد مجلس شورای ملی نمودند. تا آن وقت کالسه هیچ یک از وزرا وارد مجلس نشده بود.» (تهرانی: ۱۳۷۹، ص ۳۳۵).

۴. آفاری، همان، ص ۹۶.

۵. بامداد، همان، جلد یک، ص ۲۸۸ تا ۲۹۱.

۶. تقی‌زاده، (۱۳۶۸)، صص ۵۶ تا ۵۸.

به چشم می‌آمد: «طرز کار کمیسیون بدین نحو بود که سعدالدوله با نهایت تفرعن دست‌ها را بر کنار میل انداخته ... سیگار برگی به دهان می‌گرفت و در آنچه نوشته می‌شد مداخلاتی می‌کرد».^۱ به گفته تقی‌زاده، سعدالدوله در ادامه رفتارهای مستبدگونه خود که ناقض نظامنامه داخلی مجلس بودند، «در مسئله انتخاب کمیسیون برای نوشتن متمم قانون اساسی نیز به همین رویه عمل کرده، چند نفر را اسم برد بعلاوه خود که آن قانون را بنویسند».^۲

در نهایت باید گفت که تجربه‌های سعدالدوله، توجه به قوانین کشورهای فرانسه، اتریش، هلند و بلژیک را لازم می‌آورد. البته تفاوتی میان او و سایر اعضای کمیسیون وجود دارد. تأثیر بالای تجربه ۱۲ سال وزیر مختاری وی در بلژیک و آگاهی از آیین مملکت‌داری این کشور در کنار شخصیت مقتدر، جاه‌طلب و رهبری‌کننده وی قرار گرفته و تأثیری بنیادی در متن متمم قانون اساسی گذاشت. به گفته نوائی: «سعدالدوله از منشی سفارت بلژیک، قانون اساسی بلژیک را گرفته، متن قرار داد و بقیه اعضا هم مطالبی بر آن افزودند». بررسی تطبیقی اصل به اصل متمم که در ادامه بیان خواهد شد، تأییدکننده این سخن و روشن‌کننده میزان اثرگذاری سعدالدوله خواهد بود.

همانطور که مشاهده گردید، در این بخش تلاش شد تا ضمن یک تقسیم‌بندی دوجانبه، لیستی از الگوهای احتمالی قانون اساسی مشروطه، کشف و تهیه شود. با بهره‌گیری از این یافته‌ها، گفتار بعد در پی آن خواهد بود تا با مطالعه تطبیقی اصول نظامنامه اساسی و متمم آن با مواد قوانین سرمشق، الگوگیری از آنها را راستی‌آزمایی کرده و نحوه و میزان این تأثیرپذیری را بررسی کند.

۲-۳. مطالعه تطبیقی اصول قانون اساسی مشروطه

قبل از ورود به بحث اصلی، لازم به ذکر است که این مقاله برای هرچه روشن‌تر کردن نحوه و محدوده الگوبرداری، سه قالب را ارائه می‌کند تا مطابقت اصول قانون اساسی مشروطه با قوانین سرمشق در چهارچوب آن مورد بررسی قرار گرفته و سامان گیرد. این سه شناسه عبارتند از:

۱. نوائی، همان، ص ۴۵.

۲. تقی‌زاده، (۱۳۷۹)، ص ۱۸۶.

الف- تطبیق «عینی»: منظور آن است که مصنفان، ماده‌ای از قوانین سرمشق را بدون هرگونه تغییر و دخل و تصرفی ترجمه کرده و عیناً در قانون اساسی مشروطه جای داده‌اند.

ب- تطبیق «تقریبی»: زمانی به کار می‌رود که نگارش اصول، چیزی بیشتر از ترجمه صرف ماده بوده و با اندکی تغییر و حذف و اضافه بخشی از عبارت یا کلمات همراه باشد؛ به گونه‌ای که اگر آن تغییرات جزئی نبود، الگوبرداری عینی می‌شد.

پ- تطبیق «نسبی»: این دسته به این دلیل مطرح می‌شود که اصولی از قانون اساسی مشروطه، مفهوم یا موضوع معینی را از ماده‌ای در قوانین الگو اقتباس کرده و سپس برای مطابقت با مواردی چون شرایط و ذهنیت جامعه ایرانی، دخل و تصرفی اساسی در آن ایجاد نموده‌اند. به عبارت دیگر این قالب نسبت به تطبیق تقریبی دارای تغییرات بیشتر و فراتر از حذف و اضافه بخشی از یک عبارت یا کلمه می‌باشد و اگرچه نمی‌توان طرح و ایده اصول برآمده از این شیوه تطبیق را کاملاً به مصنفان ایرانی اختصاص داد، با این حال تا حدودی استقلال و خلاقیت آنان را نمایان می‌سازد.

شایان ذکر است که بررسی و تطبیق اصول نظامنامه و متمم با قوانین الگو بر اساس سه قالب پیش گفته، این نکته را برای نگارندگان روشن نمود که شیوه الگوگیری در نگارش این دو سند بسیار متفاوت بوده است. با این توضیح که در نظامنامه، گروه نویسندگان نقشی اساسی داشته و این قانون در عین توجه به قوانین اساسی گوناگون، تا حد بالایی به قلم و با خلاقیت ایشان نگاشته شده است. در نتیجه و برخلاف متمم، نظامنامه اساسی شباهت زیادی با یک قانون اساسی عادی ندارد. به عبارت دقیق‌تر، قوانین اساسی متداول از حقوق مردم، وظایف وزیران، وضعیت شاه، مباحث قضایی، ارتش و حقوق و وظایف مجلسین سخن رانده‌اند؛ اما نظامنامه اساسی صرفاً به نحوه تشکیل و محدوده وظایف مجلس شورای ملی پرداخته و به صورت بسیار مختصر نیز از وظایف وزراء در برابر مجلس و تشکیل مجلس سنا بحث کرده است. در این راستا شکل و ساختار نظامنامه نسبت به قوانین اساسی الگو متمایز است. برای نمونه می‌توان به تعداد مواد قوانین اساسی توجه نمود؛ قانون اساسی

۱۸۷۹ بلغارستان ۱۶۹، قانون اساسی ۱۸۵۰ آلمان ۱۱۹ و قانون اساسی ۱۸۳۱ بلژیک ۱۳۹ ماده دارند اما نظامنامه صرفاً شامل ۵۱ اصل است.^۱

در مقابل، مصنفان در نگارش متمم قانون اساسی بلژیک را محور اصلی قرار داده‌اند. در نتیجه بخش اعظمی از اصول آن، ترجمه عینی یا تقریبی قانون اساسی بلژیک است و دیگر قوانین اساسی، صرفاً برای پر کردن خلأها استفاده گردیده‌اند. بنابراین در مطالعه اصل به اصل که نتیجه تفصیلی آن در جدول انتهای این بخش به طور دقیق قابل مشاهده می‌باشد، الگوگیری در نظامنامه در قالب دو دسته «تقریبی» و «نسبی» مورد بررسی قرار گرفته است؛ لیکن برای متمم علاوه بر این دو مورد، دسته اصول تطبیقی «عینی» نیز وجود دارد.

مطابق آنچه پیش‌تر در کتب تاریخی و شخصیت‌شناسی برادران پیرنیا، برادران هدایت و مؤیدالسلطنه بررسی شد، می‌توان انتظار داشت که احتمالاً از قوانین اساسی بلژیک، بلغارستان، فرانسه، انگلستان، روسیه، آلمان،^۲ عثمانی و سوئیس^۳ در نگارش نظامنامه استفاده شده باشد. بنابراین با تطبیق اصل به اصل این سند با قوانین مذکور، نحوه الگوگیری مورد بررسی قرار گرفت. در نتیجه این جستجو مشخص شد که بلغارستان، بلژیک و آلمان در صدر کشورهای سرمشق نظامنامه اساسی قرار داشته و به ترتیب ۲۷، ۱۹ و ۱۷ ماده از قوانین اساسی آنها به نحوی (عینی یا تقریبی یا نسبی) مشابه با برخی اصول نظامنامه بوده‌اند. به گونه‌ای که ۱۰ اصل نظامنامه از قانون اساسی بلغارستان، ۳ اصل آن از قانون اساسی آلمان

۱. البته فرانسه از این قاعده استثناست و به غیر از قوانین اساسی ۱۷۹۱ و ۱۷۹۹ که به ترتیب ۱۷۲ و ۹۵ ماده دارند، قوانین اساسی بعدی با کاهش تعداد مواد همراه‌اند. به طوری که قوانین اساسی ۱۸۱۴، ۱۸۳۰ و ۱۸۵۲ به ترتیب ۷۲، ۷۰ و ۵۸ ماده دارند.

۲. برای آلمان دو قانون اساسی ۱۸۵۰ م. معروف به قانون اساسی پروس یا پروسیا و قانون اساسی ۱۸۷۱ م. امپراتوری آلمان مطرح است که قانون اخیر از ۷۸ ماده بسیار طولانی تشکیل شده است. این قانون به جزئیات فراوانی در باب ایالت‌ها و امپراتور پرداخته و همچنین بخش‌های مفصل و جداگانه‌ای را به اموری فنی چون کشتیرانی، پست و تلگراف، امور لشکری و راه‌آهن اختصاص داده است. لذا تفاوتی اساسی با سایر قوانین اساسی الگو داشته و به جز بخش پنجم آن، نزدیکی خاصی با نظامنامه اساسی ایران ندارد. در نتیجه، این مقاله نسبت به آن چشم‌پوشی نموده و صرفاً قانون اساسی ۱۸۵۰ م. مورد توجه قرار گرفته است.

۳. قانون اساسی سوئیس به دلیل ابتنا بر سیستم فدرالی، فصول و دسته‌بندی‌هایی داشته که آن را با سایر قوانین اساسی الگو و نظامنامه اساسی ایران بسیار متفاوت می‌سازد. بنابراین با توجه به احتمال بسیار پایین الگوگیری از آن، در این تحقیق مورد بررسی قرار نمی‌گیرد.

و ۱ اصل دیگر از قانون اساسی بلژیک در قالب الگوبرداری «تقریبی» و همراه با تغییراتی جزئی نگارش شده است. در رتبه بعدی، قوانین اساسی عثمانی و روسیه قرار می‌گیرند که ۱۱ ماده از آنها، نمونه مشابه «نسبی» در نظامنامه دارد. در نهایت نیز باید گفت که برخلاف تأکید بسیاری از کتب بر اقتباس از قوانین فرانسه، به نظر نمی‌رسد که هیچ یک از قوانین اساسی یا سایر قوانین این کشور تأثیری جدی در نگارش نظامنامه داشته باشند؛ زیرا مشابه‌ترین قانون اساسی فرانسه به نظامنامه، قانون سال ۱۸۴۸ می‌باشد که صرفاً ۱ ماده از آن به شیوه الگوگیری «تقریبی» مورد استفاده قرار گرفته و ۸ ماده نیز در قالب تطبیق «نسبی» موارد مشابهی در نظامنامه دارند. در باب دیگر قوانین فرانسه نیز باید گفت که به طور میانگین هر کدام ۶ ماده مشابه با نظامنامه در قالب «تقریبی» یا «نسبی» دارند که از میان تمام آنها فقط یک ماده از قانون ۱۸۷۵ است که مصداق «تقریبی» دارد. در میان قوانین انگلستان نیز صرفاً دو ماده مشابه با نظامنامه یافت می‌شود که در نتیجه، احتمال الگوگیری از این کشور را به حداقل می‌رساند.

در خصوص متمم در ابتدا احتمال الگوگیری از قوانین اساسی بلژیک، عثمانی، بلغارستان، اتریش،^۱ هلند، روسیه و قوانین فرانسه که مطابق با یافته‌های بخش قبل مطرح شده بود، مورد سنجش قرار گرفت. این بررسی نشان داد که از میان تمام موارد بالا، همانطور که از بحث شخصیت‌شناسی سعدالدوله و غلبه او در تنظیم متمم انتظار می‌رفت، اکثریت قاطع اصول ریشه در قانون اساسی بلژیک دارند. تحقیق نگارندگان روشن ساخت که صرفاً ۱۳ مورد از ۱۰۷ اصل متمم، نمونه‌ای مشابه در قانون اساسی بلژیک نداشته و ۹۴ اصل، مطابق یکی از سه قالب تطبیق از بلژیک نشأت گرفته‌اند؛ بدین صورت که ۳۶ اصل به صورت «عینی»، ۳۱ اصل به شکل «تقریبی» و ۲۷ اصل نیز در قالب «نسبی» و به منظور مطابقت با شرایط ایران مورد الگوبرداری و نگارش قرار گرفته‌اند.

در میان مابقی قوانین نیز به نظر ۵ اصل از قانون اساسی بلغارستان تأثیر پذیرفته است که ۳ مورد به شکل «نسبی» و ۲ مورد به شیوه «تقریبی» الگوبرداری شده‌اند. همچنین برخی

۱. اتریش از سال ۱۸۴۸م. تا ۱۸۶۱م. چهار قانون اساسی را تجربه می‌کند که تمامی آن‌ها بر اساس ویژگی فدرالی آن کشور نگاشته شده و به دلایل مشابه آنچه پیش‌تر در باب قانون اساسی سوئیس گفته شد، در این تحقیق مورد بررسی قرار نخواهند گرفت.

اصولی که به شکل تقریبی از بلژیک وارد شده‌اند نیز ممکن است قید متفاوت یا تغییرات جزئی خود را از قانون بلغارستان وام گرفته باشند؛ یعنی احتمال می‌رود مصنفان، مواد این دو قانون اساسی را کنار هم در نظر داشته و با اصل قرار دادن بلژیک، آنچه از قانون اساسی بلغارستان سودمند و کاراتر می‌دیدند به آن اضافه می‌نمودند. به عنوان نمونه، اصل ۴۷ به گونه تقریبی از مواد ۶۶ و ۷۶ قانون بلژیک الگوبرداری شده است. تنها تغییر جزئی این ماده، اضافه نمودن یک قید «قانونی بودن» می‌باشد که این قید در ماده ۱۱ قانون اساسی بلغارستان نیز که موضوعی یکسان با این اصل و مواد مذکور دارد، ذکر گردیده است.

در کنار بلغارستان، اعلامیه حقوق بشر و شهروند فرانسه در نگارش دو اصل ۹ و ۲۸ که اولی در باب مصونیت جان، مال و مسکن افراد و دومی در باب تفکیک قوای سه گانه بوده، تأثیر «نسبی» داشته است. در پایان می‌توان اصل ۱ متمم را نیز با توجه به مشابهت واژگانی بالا و همچنین نزدیکی عقاید مذهبی حاکم بر دو کشور، الگویی از قانون اساسی عثمانی دانست.

نظامنامه اساسی ۱۲۸۵ ^۱					
اصول	تقریبی	نسبی	اصول	تقریبی	نسبی
۱	آ ۶۵	۹۸، ۴۳ ع	۲۷		۱۰۸، ۹۰، ۴۷ ف ۱۸۳۰، ۱۲، ۱۸۷۵ ف
۲		۲۰ ف ۱۸۴۸، ۴۷ بلژ	۲۸		۸۹ بلژ
۳		۱۰۱، ۳۰ ف ۱۸۳۱، ۴۸ بلژ، ۸۶ بلغ	۲۹		۱۲۳ و ۱۲۴ ر آ، ۶۱
۴	۲۱ و ۲۲ ف ۱۸۴۸	۶۹، ۹، ۲۷ ف ۱۷۹۹، ۳۵ ف ۱۸۵۲ و ۸۶ بلغ	۳۰		آ ۸۱

۱. برای رعایت اختصار، به جای ذکر کامل اسامی کشورها، صرفاً حرف یا حروفی بیان شده که نمایانگر نام آن کشور و بدین ترتیب است: «ع» برای قانون اساسی ۱۸۷۶ عثمانی، «آ» برای قانون اساسی ۱۸۵۰ آلمان، «ان IG» برای قانون Instrument of Government انگلستان، «بلژ» برای قانون اساسی ۱۸۳۱ بلژیک، «بلغ» برای قانون اساسی ۱۸۷۹ بلغارستان، «ر» برای قانون اساسی ۱۹۰۶ روسیه و «ه» برای قانون اساسی ۱۸۴۸ هلند. همچنین با توجه به اینکه کشور فرانسه قوانین اساسی متعددی را از سال ۱۷۹۱ تا ۱۸۷۵ م. تصویب نموده است، هر قانون همراه با سال تصویب در جدول ذکر شده و حرف «ف» نیز نمایانگر این کشور است. ضمناً منظور از قانون اساسی ۱۸۷۵ م. فرانسه، قانون ارتباط قوای عمومی مصوب ۱۶ جولای آن سال می‌باشد.

نظامنامه اساسی ۱۳۸۵					
اصول	تقریبی	نسبی	اصول	تقریبی	نسبی
۵	۷۳ و ۷۵ آ	۱۰۱ ر، ۸۶ بلغ، ۶۹ ع، ۵۱ بلژ، ۲۹ ف ۱۷۹۱ و ۳۱ و ۳۳ ف ۱۸۴۸	۳۱	۶۰ آ	۳۷ ع، ۹۰ بلغ، ۸۸ بلژ، ۹۷ ف ۱۷۹۱، ۴۶ ف ۱۸۳۰ و ۶۹ ف ۱۸۴۸
۶	اختصاص به ایران		۳۲	۸۴ و ۱۰۶ بلغ	۸۱ آ، ۸۳ ف ۱۷۹۹
۷		۸۰ آ، ۵۱ ع، ۱۱۴ بلغ، ۳۸ بلژ، ۷۵ ف ۱۷۹۱، ۹۰ ف ۱۷۹۹ و ۴۰ ف ۱۸۴۸	۳۳		۱۰۹ بلغ
۸		۶۷ ف ۱۷۹۱ و ۳۳ ف ۱۷۹۹	۳۴		۷۸ ع، ۱۰۰ بلغ، ۳۳ بلژ، ۷۰ ف ۱۷۹۱، ۳۸ ف ۱۸۳۰ و ۵ ف ۱۸۷۵
۹	۱۲۷ بلغ	۳۰ و ۳۳ ف ۱۷۹۹، ۷۶ آ، ۷۰ بلژ	۳۵		۱۰۱ بلغ
۱۰	۱۳۳ و ۱۳۴ بلغ	۴۵ ع، ۷۷ آ، ۱۳۰ بلغ، ۸۸ فر ۱۷۹۱، ۱۱ ف ۱۸۵۲، ۶ ف ۱۸۷۵	۳۶	۱۱۰ بلغ	۲۶ ف ۱۷۹۹
۱۱	۱۳۱ بلغ	۱۴ ان IG، ۴۶ ع، ۵۴ و ۱۰۸ آ	۳۷	۱۱۱ و ۱۱۲ بلغ	
۱۲	۴۴ ف ۱۸۳۰	۸۴ آ، ۴۸ ع، ۴۵ بلژ، ۳۷ ف ۱۸۴۸ و ۱۴ ف ۱۸۷۵	۳۸	۹۳ بلغ	۴۷ ع، ۴۴ بلژ، ۳۸ ف ۱۸۷۵
۱۳	اختصاص به ایران		۳۹		۱۰۹ بلغ
۱۴		بخش اول ۷۸ آ، ۸۸ و ۸۹ و ۹۴ بلغ، ۳۷ بلژ	۴۰	اختصاص به ایران	
۱۵		۸۶ و ۱۱۳ ر	۴۱	اختصاص به ایران	
۱۶		۶۴ ف ۱۷۹۱ و ۴۱ بلژ	۴۲	۹۲ بلغ	۳۸ ع
۱۷	۴۴ و ۴۵ بلغ	۱۰۷ ر، ۴۲ بلژ	۴۳	۵۹ و ۵۴ بلژ	۲۱ ف ۱۸۳۰
۱۸	اختصاص به ایران		۴۴	اختصاص به ایران	

نظامنامه اساسی ۱۲۸۵					
اصول	تقریبی	نسبی	اصول	تقریبی	نسبی
۱۹		اختصاص به ایران	۴۵		۱۰۰، ۱۹ و ۲۰ ف ۱۸۵۲، ۶۱ ع
۲۰		اختصاص به ایران	۴۶		۱۱۰، ۶۲ آ، ۲۷ بلژ
۲۱		اختصاص به ایران	۴۷		اختصاص به ایران
۲۲	۱ و ۵۲ بلغ	۶۸ بلژ، ۸ ف ۱۸۷۵	۴۸		۱۰۵، ۵۱ آ، ۱۳۶ و ۱۳۷ بلغ
۲۳		اختصاص به ایران	۴۹		اختصاص به ایران
۲۴	۸ ف ۱۸۷۵	۴۸ آ، ۶۸ بلژ، ۶۶ ف ۱۷۹۱ و ۵۳ ف ۱۸۴۸	۵۰		۲ ف ۱۸۷۵
۲۵	۱۲۳ بلغ	۱۰۳ آ	۵۱		اختصاص به ایران
۲۶		اختصاص به ایران			

متمم ق. ۱۲۸۶							
اصول	عینی	تقریبی	نسبی	اصول	عینی	تقریبی	نسبی
۱		۴ و ۱۱ ع	۶۲ تا ۶۴ ر، ۳۷ و ۳۸ بلغ	۵۵	۷۵		
۲			اختصاص به ایران	۵۶		۷۷	
۳	۳			۵۷		۷۸	
۴			۱۲۶	۵۸		۸۶	
۵			۱۲۵	۵۹		۸۷	
۶	۱۲۸			۶۰			۸۸
۷	۱۳۰			۶۱		۱۵۳ بلغ	
۸			۶، ۱۷ ع	۶۲			۱۶۱ بلغ
۹			۲ اعلامیه ف	۶۳			اختصاص به ایران
۱۰		۷		۶۴	۸۹		
۱۱	۸			۶۵			۹۰
۱۲	۹			۶۶			۱۳۹
۱۳		۱۰		۶۷			۹۰

۱. از آنجا که قاطبه اصول متمم مطابق قانون اساسی بلژیک است، اصل متناظر در قانون اساسی این کشور صرفاً با ذکر عدد مشخص گردیده و برای سایر کشورها هم شماره اصل و هم نام کشور بیان شده است.

متمم ق.ا. ۱۲۸۶							
اصول	عینی	تقریبی	نسبی	اصول	عینی	تقریبی	نسبی
۱۴			مختص ایران ^۱	۶۸			اختصاص به ایران
۱۵		۶۹		۶۹			
۱۶	۱۲	۷۰		۷۰			۹۰
۱۷		۱۰		۷۱			اختصاص به ایران
۱۸		۱۷		۷۲	۹۳		
۱۹			۷۸ بلغ، ۱۶ و ۱۱۴ ع، ۱۹۴ هـ	۷۳			۹۴
۲۰			۱۸	۷۴			۹۴
۲۱		۱۹	۲۰	۷۵	۹۵		
۲۲	۲۲			۷۶	بخش اول ۹۶		
۲۳		۷۷ بلغ، ۱۳ هـ		۷۷	بخش دوم ۹۶		
۲۴			۵	۷۸	۹۷		
۲۵		۲۴		۷۹	۹۸		
۲۶	۲۵			۸۰	۹۹		
۲۷	۲۶ و ۲۸	۲۷		۸۱	۱۰۰		
۲۸			۱۶ اعلامیه ف	۸۲	۱۰۰		
۲۹		۳۱		۸۳	۱۰۱		
۳۰	۳۲			۸۴	۱۰۲		
۳۱	۳۵			۸۵	۱۰۳		
۳۲		۳۶		۸۶			۱۰۴
۳۳	۴۰			۸۷			۱۰۵

۱. این ماده در نسخه پیش‌نویس متمم (افشار، ۱۳۶۸: ۹۱) نیز موجود نیست. دست‌خط مستشارالدوله در ستون اصلاحات و نظرات، موید این می‌باشد که ماده ۱۴ نه در کمیسیون، بلکه در مجلس به متمم اضافه گردیده است. احتمالاً ماده مذکور که درباره ممنوعیت نفی بلد است، به اقتضای شرایط ایران که از گذشته‌های دور، شاهان مجازات نفی بلد را ابزاری برای دور کردن رجال سیاسی کشور در نظر می‌گرفتند، نگاشته شده است. تجربه کشور عثمانی نیز یاری‌گر این مسئله است؛ چرا که فقدان این اصل در قانون اساسی عثمانی، ایرادی مهلکی و از اسباب سقوط حکومت مشروطه در آن کشور بود.

متمم ق. ۱۲۸۶							
اصول	عینی	تقریبی	نسبی	اصول	عینی	تقریبی	نسبی
۳۴		۵۹		۸۸			۱۰۶
۳۵	اختصاص به ایران			۸۹	۱۰۷		
۳۶		۹۰	ابتدای ۱۰۸	۹۰	ابتدای ۱۰۸		
۳۷			۶۱	۹۱		بند اول ۱۰۸	
۳۸			۸۰	۹۲		بند دوم ۱۰۸	
۳۹			۸۰	۹۳		بند سوم ۱۰۸	
۴۰			۸۰	۹۴		۱۱۰	
۴۱	۸۵			۹۵		بخش دوم ۱۱۲	
۴۲			۸۵	۹۶		۱۱۱	
۴۳	بخش اول ۶۲			۹۷	بخش اول ۱۱۲		
۴۴		۶۳		۹۸		بخش دوم ۱۱۲	
۴۵		۶۴		۹۹	بخش اول ۱۱۳		
۴۶	۶۵			۱۰۰		۱۱۴	
۴۷		۷۶ و ۶۶		۱۰۱	بخش اول ۱۱۶		
۴۸		بخش دوم و سوم ۶۶		۱۰۲		بخش دوم ۱۱۶	
۴۹	۶۷			۱۰۳	بخش سوم ۱۱۶		
۵۰	بخش اول ۶۸			۱۰۴	۱۱۸		

متمم ق.ا. ۱۲۸۶							
اصول	عینی	تقریبی	نسبی	اصول	عینی	تقریبی	نسبی
۵۱	بخش اول ۶۸			۱۰۵			۱۱۹
۵۲	بخش دوم ۶۸			۱۰۶	۱۲۱		
۵۳	خط آخر ۶۸			۱۰۷	۱۲۴		
۵۴	بخش آخر ۷۰						

نتیجه گیری

تجربه تدوین قانون اساسی در ایران، داستانی دور و دراز در دل تاریخ دارد. اولین کسانی که اهمیت این قانون و لزوم نگارش آن را در ایران درک کردند، گروهی از روشنفکران و صدراعظم‌های دوران قاجار بودند. برخی از ایشان چون مستشارالدوله و میرزا حسین خان سپهسالار، طرح‌هایی نیز برای قانون اساسی نگاشتند؛ هرچند که هیچ کدام از این طرح‌ها تبدیل به قانون اساسی مملکت نشدند. لیکن بذر ایده‌ای را پخش کردند که با پیروزی جنبش مشروطیت و پیدایش مجلس شورای ملی به ثمر نشست. در آن دوره بود که گروهی از فرنگ‌رفتگان و تحصیل‌کردگان بنام ایرانی، اولین قانون اساسی رسمی ایران را نوشته و پس از بحث‌های بسیار با دربار، آن را به تصویب رساندند. این قانون که به نظامنامه اساسی مشهور بود، به علت تعجیلی که در نگارشش به کار رفت، حاوی تمامی اصول لازم برای یک قانون اساسی نبود. لذا پیش‌نویس قانون دیگری با عنوان متمم به وسیله عده‌ای دیگر از پیش‌روان مجلس نگاشته شده و پس از بحث با علما و نمایندگان و اعمال تغییرات به تصویب رسید. در نتیجه، دو سند نظامنامه اساسی و متمم آن، مجموعه قانون اساسی مشروطه را تشکیل دادند.

پیدا است که این مجموعه اهمیت به‌سزایی در ایجاد حکومت مشروطه در ایران داشته و بسیاری آن را نماد انقلاب مشروطه می‌دانند. همچنین کاستی‌ها و نوآوری‌های این دو سند، مورد انتقاد یا تحسین تاریخ‌پژوهان و مشروطه‌خواهان قرار گرفته است. بنابراین در این مقاله تلاش شد با شناسایی روند نگارش و شفاف ساختن الگوهای این دو قانون، گامی در مسیر روشن نمودن تصویب اولین قانون اساسی ایران برداشته شده و با مطالعه‌ای جزئی، عناصر اولین قانون اساسی ایران واکاوی شود. مطابق نتایج این تحقیق، قاطبه اصول متمم و بسیاری از اصول نظامنامه، نه ساخته ذهن نویسندگان آنها بلکه الگوگیری یا بعضاً

بازنویسی مواد برخی قوانین اساسی دیگر بودند. بدین شکل که در نظامنامه، فقط ۱۴ اصل کاملاً ایرانی بوده و مابقی به درجات مختلفی دارای موادی مشابه در قوانین اساسی خارجی بودند. از مهم ترین قوانین اساسی الگو در نگارش نظامنامه، به ترتیب می بایست به قانون اساسی بلغارستان، آلمان، بلژیک و سپس فرانسه ۱۸۴۸، عثمانی و روسیه اشاره کرد. البته استقلال نظر نویسندگان نظامنامه شایسته توجه است؛ زیرا ایشان بسیاری از اصول الگوبرداری شده را به صورت تطبیق نسبی وارد کرده و در عین دقت در مفهوم قوانین خارجی، تغییراتی جدی مطابق با اوضاع و احوال ایران ایجاد نموده اند. در طرف دیگر یعنی در متمم، اوضاع به گونه متفاوتی رقم خورده است. بدین شکل که الگوبرداری قاطعی از قانون اساسی ۱۸۳۱ بلژیک صورت گرفته و ۹۴ اصل به طرق مختلف از این قانون وارد متمم شده اند. در کنار آن، چند اصل نیز از اعلامیه حقوق بشر و شهروند فرانسه و قانون اساسی بلغارستان الگوبرداری شده و صرفاً ۶ اصل کاملاً مختص قانون ایرانی هستند. هرچند تلاش مصنفان در ترجمه و ایجاد ادبیاتی جدید برای آن غیر قابل انکار است.

حال که نحوه و میزان این سرمشق گیری مشخص شد، پرسش های دیگری مطرح می گردند. اینکه مصنفان قانون اساسی مشروطه بر اساس کدام دلایل و موجهات از کنار بعضی از مواد قوانین اساسی الگو گذر کرده و آنها را در متن قانون وارد ننموده و بالعکس، اصولی را مختص ایران و متفاوت با کشورهای سرمشق نگاشته اند؟ همچنین با توجه به این شیوه الگو گیری، قانون اساسی مشروطه در کدام دسته بندی از انواع معمول قوانین اساسی جای می گیرد و چه کاستی ها یا بهبودهایی نسبت به آنها دارد؟

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Mohammad Jalali

<http://orcid.org/0000-0002-2609-9307>

Seyedeh Fateme
Haghighat Talab

<http://orcid.org/0009-0001-0692-6686>

Reza Sharif Yazdi

<http://orcid.org/0009-0007-7731-4023>

منابع

کتاب‌ها

- آبراهامیان، یرواند، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، چاپ سی‌ویکم (تهران: نی، ۱۴۰۱).
- اتحادیه، منصوره، *پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره اول و دوم مجلس شورای ملی)* (تهران: گستره، ۱۳۶۱).
- آدمیت، فریدون، *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، جلد اول، چاپ دوم (سوئد: کانون کتاب ایران، ژوئیه ۱۹۸۵).
- آدمیت، فریدون، *اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار*، چاپ دوم (تهران: خوارزمی، ۱۳۵۶).
- آفاری، ژانت، *انقلاب مشروطه ایران ۱۹۰۶ - ۱۹۱۱*، ترجمه رضا رضایی، چاپ سوم (تهران: بیستون، ۱۳۸۵).
- افشار، ایرج، *قباله تاریخ* (تهران: طلایه، ۱۳۶۸).
- افشار، ایرج، *مقالات تقی‌زاده (مشروطیت)*، جلد اول (تهران: توس، ۱۳۸۷).
- امانت، عباس، *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه م حافظ (نشر الکترونیکی، نشر فراگرد، ۱۴۰۰).
- براون، ادوارد، *تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران*، ترجمه محمد عباسی (تهران: علم، ۱۳۸۶).
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم، *فهرست اعلام و محیط سیاسی و زندگانی مشیرالدوله پیرنیا*، چاپ دوم (تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۱).
- بامداد، مهدی، *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ ه.ق.*، جلد اول تا ششم، چاپ دوم (تهران: زوار، ۱۳۵۷).
- بهنام، جمشید، *ایرانیان و اندیشه تجدد*، چاپ پنجم (تهران: نشر فرزانه روز، ۱۳۹۴).
- تبریزی (مستشارالدوله)، میرزا یوسف‌خان، *یک کلمه*، به کوشش باقر مومنی، چاپ اول، (لندن: نشر مهری، ۱۳۹۷).

- تقی‌زاده، سید حسن، *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، به کوشش عزیزالله علیزاده (تهران: فردوس، ۱۳۷۹).
- تقی‌زاده، سید حسن، *زندگی طوفانی (خاطرات سید حسن تقی‌زاده)*، به کوشش ایرج افشار (تهران: علمی، ۱۳۶۸).
- تهرانی، محمدعلی، *مشاهدات و تحلیل اجتماعی و سیاسی از تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، با مقدمه ناصر کاتوزیان (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۹).
- حائری، عبدالهادی، *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق*، چاپ دوم (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴).
- خوبروی پاک، محمدرضا، *جستجو در قانون از دست رفته*، (نسخه الکترونیکی، ۱۳۹۰).
- دولت‌آبادی، یحیی، *حیات یحیی*، جلد دوم، چاپ دوم (تهران: انتشارات عطار، ۱۳۶۱).
- راثین، اسماعیل، *حیدرخان عموآوغلی*، جلد اول (تهران: موسسه تحقیق راثین).
- راثین، اسماعیل، *فراموشخانه و فراماسونری در ایران*، جلد اول، چاپ چهارم (تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۵۷).
- رئیس‌نیا، رحیم، *ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم*، جلد اول تا سوم (تبریز: ستوده، ۱۳۷۴).
- زارکا، ژان کلود، *درآمدی بر حقوق اساسی*، ترجمه و تالیف محمد جلالی و اسدالله یاوری (تهران: میزان، ۱۳۹۹).
- شریف کاشانی، محمد مهدی، *واقعات اتفاقیه در روزگار*، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان (تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲).
- صفایی، ابراهیم، *راهِبران مشروطه*، جلد اول و دوم، چاپ دوم (تهران: جاویدان، ۱۳۶۳).
- طالبوف، عبدالرحیم، *کتاب احمد*، مقدمه و حواشی باقر مومنی، چاپ دوم (تهران: شبگیر، ۱۳۵۶).
- طالبوف، عبدالرحیم، *کتاب احمد یا مسائل الحیات به ضمیمه ترجمه قانون اساسی دولت ژاپون* (تهران: شیرازه، ۱۳۹۶).

- عاقلی، باقر، شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، جلد سوم (تهران: نشر گفتار با همکاری نشر علم، ۱۳۸۰).
- عامری، حامد، تجدد و قانون‌گرایی: اندیشه میرزا یوسف خان مستشارالدوله، چاپ اول (تهران: نشر نگاه معاصر، ۱۳۹۴).
- فورتسکیو، ل.س.، رجال تهران و برخی ولایات شمال غرب ایران، ترجمه محمدعلی کاظم‌بیکی (تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۷۹).
- قاجار، ناصرالدین‌شاه، سفرنامه ناصرالدین‌شاه به فرنگ، با مقدمه عبدالله مستوفی، چاپ دوم (تهران: انتشارات مشعل با همکاری انتشارات غزل، ۱۳۶۲).
- قاجار، مظفرالدین، دومین سفرنامه مظفرالدین‌شاه قاجار به فرنگ (تهران: مطبعه شاهنشاهی، ۱۳۲۰ ق).
- قاضی شریعت پناهی، سید ابوالفضل، بایسته‌های حقوق اساسی، چاپ پنجاه و ششم (تهران: میزان، ۱۳۹۶).
- کسروی، احمد، تاریخ مشروطیت ایران، جلد اول، چاپ شانزدهم (تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳).
- مستشارالدوله، صادق، یادداشت‌های تاریخی (خاطرات و اسناد مستشارالدوله صادق)، به کوشش ایرج افشار، جلد اول (تهران: فردوسی، ۱۳۶۱).
- مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، جلد دوم، چاپ ششم (تهران: زوار، ۱۳۸۸).
- مرادخانی، فردین، خوانش حقوقی از انقلاب مشروطه ایران (تهران: میزان، ۱۳۹۶).
- مرادخانی، فردین، مقدمات مشروطه‌خواهی: آشنایی ایرانیان با مفاهیم حقوقی در عصر قاجار (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۹).
- مسعودی، علی، مشروطه ایرانی و مسئله قانون (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۹).
- ناظم‌الاسلام کرمانی، میرزا محمد، تاریخ بیداری ایرانیان یا تاریخ مشروح و حقیقی مشروطیت ایران با ۴۲ گراور، چاپ هشتم (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۷).
- نژاد نجفیان، محمدامین، پارلمان ملی (تهران: نشر علم، ۱۳۹۴).

- نورائی، فرشته، *تحقق در افکار میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله* (تهران: شرکت سهامی جیبی با همکاری انتشارات فرانکلین: ۱۳۵۲).
- هدایت، مهدی‌قلی‌خان، *خاطرات و خطرات*، چاپ دوم (تهران: کتابفروشی زوار، ۱۳۴۴).

مقاله‌ها

- امیرارجمند، سعید، «قانون اساسی»، انتشارات امیرکبیر، سری مقالات دانشنامه ایرانیکا، شماره ۳، (۱۳۸۲).
- راسخ، محمد و بخشی‌زاده، فاطمه، «مفهوم قانون در عصر مشروطه: نویسندگان متقدم»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۶۸، (۱۳۹۳).
- زرگری‌نژاد، غلامحسین، «قانون حکومت ایران (سومین قانون اساسی عصر ناصری)»، مجله تخصصی گروه تاریخ دانشگاه تهران، شماره پیاپی ۴، (۱۳۸۲).
- جمعی از نویسندگان، «معرفی حاج محمدحسن امین‌الضرب (قسمت پایانی)»، نامه اتاق بازرگانی، شماره ۵۳۴، (۱۳۹۱).
- قاضی شریعت پناهی، سید ابوالفضل، «قانون اساسی، سیر مفهوم و منطوق از دید تطبیقی»، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۲۸، (۱۳۷۱).
- مسعودنیا، حسین، «تاثیر تنظیمات عثمانی بر نوسازی در ایران سده نوزدهم»، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۲۰، (۱۳۸۳).
- نوایی، عبدالحسین، «قانون اساسی ایران و متمم آن چگونه تدوین شد؟»، مجله یادگار، شماره ۳۳، (۱۳۲۶).

قوانین

- قانون اساسی بلژیک، مصوب ۱۸۳۱م، پایگاه اینترنتی [constituteproject.org](https://www.constituteproject.org/constitution/Belgium_1831)، به آدرس: https://www.constituteproject.org/constitution/Belgium_1831، آخرین بازید ۱۴۰۱-۱۴۰۲.
- قانون اساسی بلغارستان، مصوب ۱۸۷۹م، پایگاه اینترنتی [parliament.bg](https://parliament.bg/bg/17)، به آدرس: <https://parliament.bg/bg/17>، آخرین بازید ۱۴۰۱-۱۴۰۲.

- قانون اساسی پروس (آلمان) ، مصوب ۱۸۵۰، سید علی آل داود، نخستین کوشش‌های قانونگذاری در ایران (تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن، ۱۴۰۰)، صص ۲۳۹ تا ۲۵۶.
- قانون اساسی روسیه، مصوب ۱۹۰۶م، پایگاه اینترنتی docs.google.com، به آدرس <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=bnNkNDIubmV0fG1yLWdyZWVud29vZHxneDoxOTI5NWNhZGFiNDUwODVj>، آخرین بازدید ۱۴۰۱-۱۴۰۲.
- قانون اساسی عثمانی، مصوب ۱۸۷۶، پایگاه اینترنتی uni-bonn.de، به آدرس [https:// digitale- sammlungen. Ulb .uni-bonn. de/ ulbbnioa/ periodical/ titleinfo/ 3242032](https://digitale-sammlungen.uni-bonn.de/ulbbnioa/periodical/titleinfo/3242032)، آخرین بازدید ۱۴۰۱-۱۴۰۲.
- قوانین اساسی فرانسه، از ۱۷۹۱ تا ۱۸۷۵م. ، پایگاه اینترنتی wikisource.org، به آدرس https://en.wikisource.org/wiki/Category:Constitutions_of_France، آخرین بازدید ۱۴۰۱-۱۴۰۲.
- قانون Instrument of Government انگلستان، مصوب ۱۶۵۳م.، پایگاه اینترنتی wikisource.org، به آدرس [https:// en. m. wikisource. org/ wiki/ Instrument_ of_ Government, _1653](https://en.m.wikisource.org/wiki/Instrument_of_Government,_1653)، آخرین بازدید ۱۴۰۱-۱۴۰۲.
- قانون اساسی هلند ، مصوب ۱۸۴۸م. پایگاه اینترنتی nl.wikisource.org، به آدرس [https://nl.wikisource.org/wiki/Grondwet_voor_het_Koninkrijk_der_Nederlanden_\(1848\)](https://nl.wikisource.org/wiki/Grondwet_voor_het_Koninkrijk_der_Nederlanden_(1848))، آخرین بازدید ۱۴۰۱-۱۴۰۲.

References

Articles

- Massie, Eric & Afary, Janet, “Iran’s 1907 Constitution and Its Sources: A Critical Comparison”, British Society for Middle Eastern Studies, No. 46, (2018).

In Persian

Books

- Abrahamian, Yervand, *Iran Between Two Revolutions*, Translated by Ahmad Gol-Mohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi (Tehran: Ney Publishing, 2022). [In Persian]
- Adamiyat, Fereydun, *Ideology of the Constitutional Movement in Iran*, Volume 1 (Sweden: Iranian Book Foundation, 1985). [In Persian]
- Adamiyat, Fereydun, *Thought of Progress and the Rule of Law in the Sepahsalar Era* (Tehran: Kharazmi Publishing, 1977). [In Persian]
- Afaari, Jean, *The Constitutional Revolution in Iran 1906-1911*, Translated by Reza Rezaei (Tehran: Beeston, 2006). [In Persian]
- Afshar, Iraj, *Articles of Taqizadeh (Constitutionalism)*, Volume 1 (Tehran: Toos Publications, 2008). [In Persian]
- Afshar, Iraj, *Qabalah Tarikh* (Tehran: Talaye, 1989). [In Persian]
- Agheli, Baqer, *Biographies of Contemporary Political and Military Figures in Iran*, Volume 3 (Tehran, Goftar Publishing with the cooperation of Elm Publishing, 2001). [In Persian]
- Amanat, Abbas, *Modern History of Iran*, Translated by M. Hafez (Electronic Publication, Faragard Publishing, 2021). [In Persian]
- Bamdad, Mehdi, *Biographies of Iranians in the 12th, 13th, and 14th Centuries AH*, Volumes 1 to 6 (Tehran: Zavar, 1978). [In Persian]

- Bastani Parizi & Mohammad Ebrahim, *List of Announcements and the Political Environment and Life of Moshiral-Doleh Pirnia* (Tehran: Donyaye Ketab, 1982). [In Persian]
- Brown, Edward, *History of Print and Literature in Iran*, Translated by Mohammad Abbasi (Tehran: Elm Publishing, 2007). [In Persian]
- Doulatabadi, Yahya, *The Life of Yahya*, Volume 2 (Tehran: Rudaki Printing House, 1982). [In Persian]
- Etehadie, Mansoureh, *Emergence and Evolution of Constitutional Political Parties (First and Second Sessions of the National Parliament)* (Tehran: Gostareh, 1982). [In Persian]
- Fortescue, L.S., *Men of Tehran and Some Provinces in Northwestern Iran*, Translated by Mohammad Ali Kazembeigi (Tehran: Center for Diplomacy Documents and History, 2000). [In Persian]
- Hedayat, Mehdi Gholi Khan, *Memories and Hazards* (Tehran: Zavar Bookstore, 1965). [In Persian]
- Kasravi, Ahmad, *History of Constitutionalism in Iran*, Volume 1 (Tehran: Amir Kabir Publications, 1984). [In Persian]
- Khobrooye Pak, Mohammad Reza, *Search in The Lost Law* (Electronic Version, 2011). [In Persian]
- Moradkhani, Fardin, *Foundations of Constitutionalism: Iranians' Familiarity with Legal Concepts in the Qajar Era* (Tehran: Sahami-e Enteshar Company, 2020). [In Persian]
- Moradkhani, Fardin, *Legal Reading of the Constitutional Revolution in Iran* (Tehran: Mizan Publishing, 2017). [In Persian]

- Masoudi, Ali, *Iranian Constitutionalism and the Legal Issue* (Tehran: Scientific and Cultural Publications, 2020). [In Persian]
- Mostasharal-Doleh, Sadeq, *Historical Notes (Memories and Documents of Mostasharal-Doleh Sadeq)*, Edited by Iraj Afshar, Volume 1 (Tehran: Ferdousi, 1982). [In Persian]
- Mostofi, Abdullah, *Biographical Description of Me or Social and Administrative History of the Qajar Period*, Volume 2 (Tehran: Zavar, 2009). [In Persian]
- Nazemal-Islam Kermani, Mirza Mohammad, *History of the Awakening of Iranians* (Tehran: Amir Kabir Publications, 2008). [In Persian]
- Nejad Najafian, Mohammad Amin, *National Parliament* (Tehran: Elm Publishing, 2015). [In Persian]
- Nourai, Fereshte, *Realization in the Thoughts of Mirza Malkom Khan Nazemal-Doleh* (Tehran: Sahami-e Jibi Company in Collaboration with Franklin Publications: 1973). [In Persian]
- Qajar, Naseral-Din Shah, *Naseral-Din Shah's Travelogue to France*, with an introduction by Abdullah Mostofi (Tehran: Mashal Publications in Collaboration with Ghazal Publications, 1983). [In Persian]
- Qajar, Mozaffaral-Din Shah, *Mozaffaral-Din Shah Qajar's Second Travelogue to France* (Tehran: Shahanshahi Printing House, 1941). [In Persian]
- Qazi Shariyat Panahi, Seyed Abolfazl, *Foundations of Fundamental Rights* (Tehran: Mizan Publishing, 2017). [In Persian]

- Raisnia, Rahim, *Iran and the Ottoman Empire on the Eve of the Twentieth Century*, Volumes 1 to 3 (Tabriz: Sotodeh, 1995). [In Persian]
- Rayin, Esmail, *Forgetfulness and Freemasonry in Iran*, Volume 1 (Tehran: Amir Kabir Publications; 1978). [In Persian]
- Rayin, Esmail, *Heider Khan Amouoghli*, Volume 1 (Tehran: Rayin Research Institute). [In Persian]
- Safaei, Ebrahim, *Leaders of Constitutionalism*, Volumes 1 and 2 (Tehran: Javidan, 1984). [In Persian]
- Sharif Kashani, Mohammad Mehdi, *Incidental Events in the Era*, Edited by Mansoureh Ettehadie and Cyrus Saadvandian (Tehran, Iran History Publishing, 1983). [In Persian]
- Tabrizi (Mostasharal-Doleh), Mirza Yusef Khan, *One Word*, Edited by Baqer Momeni (London: Mehri Publishing, 2018). [In Persian]
- Talebof, Abdolrahim, *Book of Ahmad*, Introduction and Annotations by Baqer Momeni (Tehran: Shabgir, 1977). [In Persian]
- Talebof, Abdolrahim, *Book of Ahmad or Issues of Life, with an Appendix of the Translation of the Japanese Constitution* (Tehran: Shiraze Publishing, 2017). [In Persian]
- Taqizadeh, Seyed Hassan, *History of the Constitutional Revolution in Iran*, edited by Azizollah Alizadeh (Tehran: Ferdos Publications, 2000). [In Persian]
- Taqizadeh, Seyed Hassan, *Stormy Life (Memories of Seyed Hassan Taqizadeh)*, Edited by Iraj Afshar (Tehran: Elmi, 1989). [In Persian]

- Tehrani, Mohammad Ali, *Observations and Social-Political Analysis of the History of the Constitutional Revolution in Iran* (Tehran: Sahami-e Enteshar Company, 2000). [In Persian]
- Zarka, Jean-Claude, *Introduction to Fundamental Rights*, translated and compiled by Mohammad Jalali and Asadollah Yavari (Tehran: Mizan Publishing, 2020). [In Persian]

Articles

- Amirarjmand, Saeed, “Constitutional Law”, Amir Kabir Publications, Articles Series of Encyclopaedia Iranica, No. 3, (2003). [In Persian]
- Khanmohammadi, Ali Akbar, “Booklet of the Holy Law of the Reformation of Mirza Saeed Khan Mo'tamenal-Molk”, Economic Information, No. 132-131, (1998). [In Persian]
- Masoudnia, Hossein, “The Impact of Ottoman Regulations on Modernization in Nineteenth-Century Iran”, Journal of Foreign Relations History, No. 20, (2004). [In Persian]
- Navaei, Abdolhossein, “How Was the Constitution of Iran and Its Supplement Formulated?”, Yadegar Journal, No. 33, (1947). [In Persian]
- Qazi Shariyat Panahi, Seyed Abolfazl, “Constitutional Law, Evolutionary Course and Verbal from a Comparative Perspective”, Faculty of Law and Political Science, No. 28, (1992). [In Persian]
- Rasekh, Mohammad & Bakhshizadeh, Fatemeh, “The Concept of Law in the Constitutional Period: Pioneering Writers”, Legal Research Quarterly, No. 68, (2014). [In Persian]

- Saboor, Akbar, “Study of the Political Role and Function of Saadal-Doleh in the First Consultative Assembly”, Payam-e Baharestan Journal, No. 12, (2011). [In Persian]
- Taqizadeh, Seyed Hassan, “The Term of Constitutionalism”, Monthly Information Magazine, No. 77, (1954). [In Persian]
- Torkchi, Fatemeh, “Akhtar; Soroush-e Azadi”, Payam-e Baharestan Journal, No. 40, (2014). [In Persian]
- Various Authors, “Introduction of Haj Mohammad Hassan Amini-Zarb (Final Part)”, Chamber of Commerce Newsletter, No. 534, (2012). [In Persian]
- Zargari-Nejad, Gholamhossein, “Government Law of Iran (Naseri Era's Third Fundamental Law)”, University of Tehran History Group Journal, No. 4, (2003). [In Persian]

Rules

- Belgium's Constitution of 1831. [In Persian]
- Constitution of the Kingdom of Prussia 1850. [In Persian]
- Constitution of the Netherlands 1848. [In Persian]
- Constitution of the Principality of Bulgaria 1879. [In Persian]
- French Constitution of 1791. [In Persian]
- French Constitutional Charter of 1830. [In Persian]
- French Constitution of 1848. [In Persian]

- French Constitution of 1852. [In Persian]
- French Constitutional Laws of 1875. [In Persian]
- Instrument of Government 1653. [In Persian]
- Russian Fundamental Laws 1906. [In Persian]
- The Ottoman Constitution 1876. [In Persian]

استناد به این مقاله: جلالی، محمد، حقیقت طلب، سیده فاطمه و شریف یزدی، رضا، «سرمشق گیری در نگارش قانون اساسی مشروطه؛ قوانین الگو و نقش مصنفان»، پژوهش حقوق عمومی، دوره ۲۶، شماره ۸۶ (۱۴۰۴)، ۳۱-۸۲.

Doi: 10.22054/qjpl.2024.76378.2938

The Quarterly Journal of Public Law Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License